

18199

Santiago Domínguez Aké

**FELIPE CARRILLO PUERTO
U KUXTAL YETEL BIX U
K'A'AJSA'AL TU
KAAJIL MUXUPIP**

66
7
7

Biblioteca CDI

MAAYA DZIIBO'OB BEJLA'E

FELIPE CARRILLO PUERTO
U KUXTAL YETEL BIX
U K'A'AJSA'AL TU KAAJIL
MUXUPIP

Diseño gráfico de Nonoi Lorente

MAYA DZIIBO'OB BEJLA'E

FELIPE CARRILLO PUERTO
U KUXTAL YETEL BIX U
K'A'AJSA'AL TU
KAAJIL MUXUPIP

ini
INSTITUTO
NACIONAL
INDIGENISTA

SEDESOL
SECRETARÍA DE DESARROLLO SOCIAL

18199

DIRECTORIO

Lic. Luis Donaldo Colosio

Secretario de Desarrollo Social

Mtro. Guillermo Espinosa Velasco

Director General del Instituto Nacional Indigenista

Etnlgo. Julio Antonio Pérez Espinosa

Director de Investigación y Promoción Cultural

Los editores agradecen la valiosa aportación de The Rockefeller Foundation como coauspiciadora de esta colección.

Agradecen también la ininterrumpida colaboración de la Unidad Regional de Culturas Populares de Yucatán.

INSTITUTO NACIONAL

INDIGENISTA

Coordinador de la Colección:

Carlos Montemayor

BIBLIOTECA

© Santiago Domínguez Aké

ISBN 968-29-5451-7

1993. Reservados todos los derechos.

Prohibida la reproducción total o parcial de la obra sin permiso escrito de los editores.

Impreso y hecho en México. Printed and made in Mexico.

YAAX TZIKBAL TU YO'OLAL LE MEYAJA'

*Felipe Carrillo Puertoe' k'uch wey
tuyóok'olkaabe' jump'éel 8 ti' nobiembre tu ja'abil
1874, tu nojkaajil Mootul. U taate' yum Justiniano
Carrillo, u nae' ma Adela Puerto, yuumilo'ob
jump'éel naj tu'ux ku ko'onol u nu'ukulilo'ob yeerro.
Le "J-Ya'ax Ich" je bix u ya'ala'al ti' Carrillo
Puerto tumen j-meyjilo'ob k'áaxe', u ka'atúul paal
ti' le kanlajun u túulal anchaj ti' le J-Carrillo
Puerto'obo'. Ku ya'alale' Felipee' ma' ka'anchaj u
xooki', chéen u primaaria tu dzo'oksaj.*

*Carrillo Puertoe' líik' ti' jump'éel kaaj tu'ux u
ya'abil u kajnáalilo'obe' j-maya t'aano'ob, le
o'olale' tu kanaj le t'aana', ba'ax k'abéetchaj ti' tu
paachil k'iin ti'al u tzikbal yéetel j-meyjilo'ob k'áax
le k'iinak ka máan u beet Aj Poolil.*

*Ti'al u páajtal u yantal to'on jump'éel sáasil
tuukul tu yóok'ol le ba'alo'ob tu beetaj le Aj Pool
Felipe Carrillo Puertoo', k'abéet k-k'ajóoltik bix
taalik u kuxtal tu paalil tak ka kiinsa'abij. Tak
bejla'e' mina'an jump'éel jedza'an tuukul tu yo'olal
leti', je bix je u páajtal u yila'al ti' le pik'ilju'uno'ob
dzíibta'ano'ob tu'ux ku dza'abal ojéeltbil u taal u
kuxtal yetel ba'axo'ob tu beetaj.*

*Kex leeyli' yan u yantal u jeejeláasil tuukul
yóok'ol Felipe Carrilloe', ba'ax ma' táan u páajtal
k-a'alik wa ma' u jaajile', leti' le t'áaj yaabilta'anil
tak bejla'e' tumen j-meyjilo'ob k'áax kex dzo'ok u*

*máan táanchumuk siiglo křimik. Le óotzil
j-meyjilo'oba' ku yiliko'ob ti' Carrillo Puertoe', le
xiib áanto'ob yéetel tu láakal u puxsi'ik'al ti'al ka
anchajak ti'ob jump'éel ma'alob kuxtal. Tumen
leti'e' ma' bey je bix le máako'ob ku ya'alikuba'ob
bejla' aj poolo'ob ti'al u yantiko'ob
j-meyjilo'ob k'áaxe', máaxo'ob táanil ku dza
óoltiko'ob u yookolo'ob ti'al ka aayk'alchajako'ob,
ma' u yáanto'ob le óotzil máako'ob k'abéetchaj ti'ob
tu yoorail poliitika ti'al ka páajchajak u k'uchulo'ob
ti' jump'éel kuchkabalil.*

TU PAALIL FELIPE CARRILLO PUERTO

Tu paalil Felipe Carrillo Puerto chu'umpaj ye'esik u yaakunaj ti' j-meyjilo'ob k'áax. Je ba'axak k'iin ka xi'ik juntúul j-meyjil k'áax u kon si' tu yotoche' ku beetik u ma'anal tumen u taataj, kex ya'ab si' yan ti'ob. Yáax ba'ax ku ya'alike', benuka'aj toop ku mak'ik j-meyjil k'áax ikil u taal yáanal k'iin yéetel u kuch si', ti'al u yilik wa ku kaxáantik jump'ít taak'in ti'al u tzéentik u paalalo'ob, dzo'okole ma' u ma'anal ti'. Ken ila'ak dzo'ok u chi'ichnaktal ikil u sen a'alik ka ma'anak le si'o', ku beeta'al ba'ax u k'áatij.

Le ka tu dzaj kanlajun ja'abo'ob ti' Felipee', u jach taakil u yojéeltik úuchben tzikbalo'ob yóok'ol u taal u kuxtal maya wfiniko'obe', le beet u bisikuba yéetel juntúul nojoch ko'olel ku k'aba'atik ma "Báatab". Le sen tzikbal beeta'ab ti' tumen le nojoch ko'olel ikil u bin maan te tu najil u koonol u taata'o', le beet u sfijil ti' u tuukulil u kanik táaj ya'abkach ba'alo'ob yo'olal u tal u kuxtal j-meyjilo'ob k'áax. Ti'al lelo', jo'op' u bin u xfimbalt ma "Báatab" tak tu raanchoil Kaxatah, tu'ux kaja'an le nojoch ko'olela'.

Jump'éel ti' le k'iino'ob táan u bin u xfimbalt le x-nuuka', tu yilil k'ala'an le bej tu'ux ku yokol máak te raanchoo', éem tu tziimine' ka tu poo'taj le koot ti'al ka xi'ik xfimbalil tu yotoch ma "Báatab". Ka k'uche', tu k'áataj ba'axten k'ala'an le bejo'. Le ka

a'ala'ab ti' u yuumil Dzununcán túuxt k'albil yo'olal
ma'u yokolo'ob janal le chan jaytúul u waakaxo'ob
j-kaxatahilo'ob ichil u paachpak'alilo'ob u kijil le
aasiendaa', ook kisín ti'e'ka túun tu ya'alaj ka
much'kfinta'ak le j-kajnáalo'ob ñu chan k'fiwikil le
raanchoo'. Ma "Báatabe'" tu beetaju payankunsa'al
kampana ti'al ka jóok'ok le máako'obo', je bix
suuka'an k'iin yan ba'ax jach k'abéet u jan dza'abal
u yojéelt le j-kaxatahilo'obo'.

Ka dzo'ok u much'tal le máako'ob te k'fiwiko',
Felipee' tu k'áataj ti'ob:

- Ba'ax ka pa'atike'ex ma' xi'ike'ex a wa'ale'ex
ti' le dzuul ke u túuxt je'ebil le bejoñ . Ba'axten ka
t'oontale'ex a wile'ex ba'ax ku beeta'al te'ex tumen
le dzuulo'.

Le j-kaxatahilo'obo' yéetel sajakil tu núukajo'ob:

- Kex ka xi'iko'on k-a'al ti' le dzuul ka u beet u
je'ebel le bejo', ma' tu yóotik u beetej. U dzooke', u
táaj yajile', kex ka xi'iko'on k-a'al ti'u Jeeffe
Politikoil Mootul le ba'ax ku yúuchul to'ona', ma' tu
yu'ubik k-t'aan. Le beetike', bix túun ma'u
to'otopiko'on le dzuulo'.

Ka tu yu'ubaj ba'ax tu ya'alaj le
j-kaxatahilo'obo', tu ya'alaj ti'ob:

- Wa a wojele'ex tak u Jeeffe Politikoil Mootul
ma' táan u yáantike'exe', bejla' dzo'ok a jenike'ex le
kooto'. Tumen mina'an ba'ax yo'olal ka k'a'alak
te'ex bej, je bix u k'a'alal ti' ti' ba'alche'obe'.

Yo'olal u yojel t'aan ich maya Felipee', yetel
yo'olal t'aanajik je bix u t'aan juntúul aj poole', le
dza u yóol u kajnáalilo'ob Kaxatah ka u xachuba'ob

u je'ob le bejo', kex yéetel u péekóolil ka ba'ajak
toop ti'ob tu paachil k'iin tumen le dzuulo'.

Yum Vitaliano Campos, u yuumil Dzununcán,
ka tu yojéeltaj máax beet u je'ebel le bejo', bin u dza
u yojéelt u Jeefe Politikoil Mootul ti'al ka u beet u
la'ap'al Felipe Carrillo. Yo'olal ma' u chuk u nojoch
máakile', le leeyo' ma' páajchaj u je'edzel yóok'oli',
ba'ax beeta'abe', chéen p'el la'ap'ike' ka bin a'albil
ti'u taataj.

Ka tu yojéeltaj yum Justiniano lap'a'an u xibil
paale', tu séeblakil binik u yilej. Ka k'uche' yéetel
k'eeyaj k'a'amik, dzo'okole ka a'ala'ab ti' ba'ax tu
beetaj Carrio Puerto Kaxatah, ikil tu beetil u je'enel
le koot k'atik u beel le wakaxo'ob ti'al ma'u
yokolo'ob janal tu aasiendail Dzununcano'. A'ala'ab
ti' xan tumen le Jeefe Politikoo' ka u chan tzol u
xikín le xi'ipal ti'al ma'u suut u yokesuba ti' ba'ax
ma' úunchaki', tumen wa ma'e', le k'iin ken u beet
u láak' ba'al k'aase', leti' ku taatatziilile', leti' ken
bo'otik u si'ipilil. Bey tu ye'esil Felipe Carrillo
Puerto u p'EEK yilik u to'opol j-meyjil k'áax tumen
dzuul.

TU TAANKELEMIL CARRILLO PUERTO

Felipee' ma' yéetel yaayaj kuxtal ch'íjiki',
tumen u taatae' kex ma' aayk'ale', yéetel le náajal
ku p'atik le koonol ku beetiko', tu dzaj jump'éeel
chan ma'alob kuxtal ti'u paalalo'ob. Tak le ka tu
chukaj waxaklajun ja'abo'ob ti' Carrillo Puertoe',
áantaj koonol ku beetik ti u taataj.

Ba'ax beet u yáax púudzul tu yotoche', leti' tu
k'ubil u puksi'ik'al ti' juntúul ki'ichpan x-ch'úupal ,
u paal u yuumil junp'éeel siirko xáanchaj ti' ku meyaj
tu noj kaajil Mootule'. Yo'olal táaj luba'an utzil le
x-ch'úupal ti'le Felipeo', luk'ik le siirko Mootul ti'al
u bin kaajil Tixkokobe' u yéet binak.

Ka tu yojéeltaj yum Justiniano tu'ux kaajil ya u
xibil paale', bin t'aan yéetel u Jeeffe Politikoil
Mootul ti'al ka u k'áat jump'éeel ju'un ti'al ka u bis
ti' u Jeeffe Politikoil Tixkokob, tu'ux ka k'áata'ak ti'
le jalacha' ka u beet u la'ap'al Carrillo Puerto. Tu
yo'olal sen yan meyaj ti' yum Justinianoe' ma'
páajchaj u bisik le ju'uno', u yatán tu túuxtaj k'ubik
ti' le u Jeeffe Politikoil Tixkokobo'. Ka k'uch le
nojocj ko'olelo', chéen tu tich'il le ju'uno', tu
séebلاكil túuxta'abik ch'a'abil Felipe te siirko tu'ux
yano'.

Chéen k'uchsa'abike' ka k'e'ey tumen le Jeeffe
Politiko aktáan ti' u na'. Dzo'okole ka a'ala'ab ti':

-Chan xiib, ki' suunen ta wotoch, ma' dzaik
chi'ibal pool ti'a x-ki'ichpan na' yetel ti'a taataj. Ka

wojéelte' yaj puxsi'ik'al ti'ob a luk'ul ta wotoch ma'
táan a wa'alik tu'ux ka bin. Yetel u láak' ba'ale',
chéenech jutúul táankelem máak ma' u yojel ba'ax
ku beetiki'. Bey dzo'ok a taal ch'a'abilo' ki' xeen,
wa ma'e', máax ojéeltmajil wa ma' bfin xi'iktech
k'aasil tu paachil k'iin.

Ka tu yilaj Felipe táan u sen ok'ol ma Adela
Puertoe', tu xachuba suut tu yotoch kex yaj u yóol u
p'atik le x-ch'úupal u yaabilmajo'.

Yo'olal tu k'iinil anik u yutzta tu yich
ko'olele', ma' sen úuch suunak tu yotoche' ka anchaj
ba'al u yil yéetel juntúul x-ma' íichan ko'olel. Tu
yo'olal u sen k'éeyel ka u p'at le ko'olel nojoch u
k'iinil ti'o', púudz tu ka'atéen tu yotoch. Leti' le
luk'ik tu ka'atéen Felipe tu yotoch beet u ch'aik le
bej bis u k'ajóolt bix u mak'iko'ob toop j-meyjilo'ob
k'áax tu k'abo'ob le dzuulo'obo'. Bej tu xíimbaltaj
ikil tu beetajil u jeejeláasil meyajo'ob, je bix ken
ila'ak ti' le meyaja'.

U JEEJELAASIL MEYAJO'OB TU BEETAJ CARRILLO PUERTO

Luk'ik tu ka'atéen Carrillo Puerto tu yotoch ka bin u k'áat wa je u k'a'amal wenel tu estasionil treen, (bejla'e' ku meyaj ti'al u ko'onol bak' yetel u chukáan ba'alo'ob) Mootul. Tu yo'olal ma'alòb u bisikuba u taataj yéetel u jalachil le estasioono', ma' chéen dza'ab tu'ux u weneli', beeta'ab xan u ka'ansa'al u manejaart treen.

Ka tu yilaj u jalacchil le estasion dzo'ok u kanik u manejaart ma'alob le treeno', t'aanaj yéetel general Francisco Cantón, u jalachil u treenil Jo' tak Saki', ti'al ka dza'abak meyaj ti'. Bey anchajik u beetik u makinistail Felipe ti' le

treen ku luk'ul Jo' ku bin tak tu aasiendail Caucá, tu'ux ku k'uchul ka'ach u bejil le treen ku bin bejla' Saki'o' (Valladolid).

Le ka dzo'ok u beel Felipe Carrillo yéetel le x-loo'bayan Isabel Palmao', tu p'ataj u beetik u makinistail, tumen anchaj u jedzik u kajtalil Mootul. Suunajik te noj kaaj tu'ux síijo', meyajnaj yéetel juntúul ti' u kumpale'ob ti' u maanil wakax ti'al u kono'ob u bak'el. Chéen ba'ale', le úuchben j-kon bak'o'obo' tu much'uba'ob ka u beeto'ob k'aas ti' leti'ob, le beetik ma' ya'ab k'iino'ob máan ka k'aschaj u yookil le u kon bak'o'obo', ba'ax beet u p'atik u meyaj Carrillo Puerto yéetel u kumpale.

Ma' úuch u p'at u meyaj yéetel u kumpaleo' tu

manaj óoxp'éeel karreta'ob ku jfíлта'al tumen
tzfímino'ob, ti'al u púutik ixi'im, leek, chúuj, yetel u
chukáan ba'alo'ob ku manik ka'ach tu laak'in le
Estadoo', ti'al ka u kon Mootul yetel ti' le kaajo'ob
yan tu ba'paacho'. Lak'ine', Felipee' ku bisik ka'ach
u kon lóobche'ob, báato'ob, máaskabo'ob, yetel u
chukáan ba'alo'ob k'abéet ti' le j-kolnáalo'ob
kaja'ano'ob te tu búuj Yucataano'.

Kex ya'abkach toop tu mak'aj ti' le
karreteroilo', ma'alob binik ti' Felipe yéetel u
ka'túul j-áantajo'ob tu kaxáanto'. Ba'ax beet u p'atik
le meyaja', leti' ki'imbajik u pu'uch ikil táan u
jo'osiko'ob jump'éeel u karreta'ob dzank'aj ichil
k'ontam jump'éeel k'iin táan u suuto'ob Mootul
yéetel kuuch. Ka k'uch Mootule', bin tu yiknal
juntúul aj dzaake' ka a'ala'ab ti'e', le k'imbaja'anilo'
jump'éeel nojoch loob, le beetike' wa u yaabilmaj u
kuxtale' ka u p'at le meyaj ku beetiko'.

Tu tukutil Carrillo Puerto je u bin k'aasil ti' wa
ma' tu beetik ba'ax a'ala'ab ti' tumenle aj dzaako',
anchaj u túuxtik t'aanbil u j-áantajo'ob ti'al ka ya'al
ti'ob táan u p'atik le karreteroilo'. Chéen ma' jaaj
p'áatik u yicho'ob ka tu yu'ubajo'ob le ba'ax
a'ala'ab ti'obo', tumen mix jump'ít máan tu
tuukulo'ob u p'atik u meyajo'ob yéetel Felipe, máax
jach táaj yaabilmajilo'ob. Ka tu yilajo'ob mixba'al
beetik u jelpajal u tuukule', anchaj u ch'a'iko'ob le
taak'in dza'ab ti'ob ti'al u yáantikuba'ob le k'iino'ob
ken xáanak u kaxáantiko'ob u láak' meyaj.

BIX CHU'UMPAJIK U BISIKUBAJ FELIPE CARRILLO YEETEL U KAJNAALILO'OB MUXUPIP

Le k'iino'ob táan u beetik u karreteroil Felipe Carrilloe', tuláakal u kajnáalilo'ob Muxupip ku beetiko'ob kool. Ken dzo'okok u meyajtiko'ob u koolo'obe', le j-meyjilo'ob k'áaxa' ku xachikuba'ob bin ka'ach meyaj te aasienda'ob tu'ux ku pa'ak'al kijo', yano'ob tu ba'paach le kaaja', ti'al u bo'otiko'ob yéetel m'ískij le lu'um tu'ux ku beetik u koolo'obo'. J-muxupiipilo'obe' ma' chéen ku bino'ob meyaj te aasienda'ob ti'al u bo'otiko'ob le lu'umo'ob to'ok ti'ob tumen le dzuulo'obo', ku beetiko'ob xan ti'al u náajaltiko'ob jump'ít taak'in ti'al u maniko'ob u nook'o'ob, u p'óoko'ob, azukaar, kibo'ob, yetel u chukáan ba'alo'ob ma' táan u dzaik tu koolo'ob.

Tu k'iinil u jo'ochol koole', u ya'abil le j-kolnáalo'ob Muxupiipo' kuchpachbil u beetiko'ob u naalo'ob, chéen jaytúul ti' leti'ob púutik ti' tz'imin . Mixmáak te kaaj yan ti' u nu'ukulil u púuta'al kuuch, tumen tuláakal u kajnáalilo'obe' táaj óotzilo'ob je bix aniko'ob tak bejla'e'.

Jump'éel ka bin juntúul j-muxupiibil maan tu ferreteria yum Justiniano Carrilloe', tu yojéeltlak yan u karreta'ob Felipe ku púut ixi'im lak'in tak Mootule', le ka k'uch Muxupiipe'tu tzikbataj ti'u yéet j-meyjilo'ob k'áax . Chéen ojéelta'abik te kaaj

yan u carreta'ob Carrilloe', anchaj juntúul ti' le j-meyjilo'ob k'áax bin k'áatik wa je u púuta'al u naale', ka a'ala'ab ti'je u beetike', le k'iin ma'táan u bin u ch'a' kuuch yetel wa mina'an t'ox kuuch u beetej .

Ba'ax tu beetaj u chukáan j-kolnáalo'ob ka tu yilajo'ob u púuta'al u naal juntúul ti' u yéet j-kolnáalilo'obe', bino'ob xan u k'áato'ob ka púuta'ak xan u ti'alo'obi'. Bey chu'umpajik u púuta'al nal ti' j-muxupiipilo'ob tumen Felipe Carrillo.

Leti' ikil meyajnajik Felipe yéetel u karreta'ob Muxupip ka chu'umpaj u bisikuba yéetel u kajnáalilo'ob le kaaja', tumen tu ye'esaj jach utz u puksi'ik'al ti' je máaxak j-meyjil k'áaxe'.

Ku ya'alik yum Diego Domínguez Tacú to'one':

-Le ken k'uchuk Carrillo Puerto ti' jump'éel koole', ba'ax ku beetike', u tzikbal yéetel le j-joocho'obo', ti'al u k'áatik ti'ob bix anik u kajtalilo'ob, ba'ax toopilo'ob ku ba'ajal ti'ob tumen le dzuulo'ob láaj ch'a'amil u k'áaxo'obo', benuka'aj ku bo'otiko'ob ti'al ka p'a'atak u beetiko'ob u koolo'ob te tu k'áaxo'obo', yetel u chukáan ba'alo'ob ku yúuchul Muxupiip.

Leeyli' leti' yum Domínguez tzikbat xano', le k'iin bin wi'ij Felipe Carrillo ken k'uchuk ti' jump'éel kool ti'al u púutik nale', ku ya'alik beya':

-In wéet xiibile'ex, yan wa k'eyem p'aatal te'ex.

-Yan "J-Ya'ax Ich" - ku núuka'al ti'.

-Much puk'e'ex ten túun junlúuchi'. Wa yaane', kin k'áat máatik te'ex xan u ti'al in j-áantajo'obo'.

Wa mina'ane' ma' tukultike'ex, je in muláan uk'ultik in ti'al yéetelo'obe', jach táaj wi'ijo'on, ma' páajchajak k-tzéentikbaj ti' le k'iina', u kuchmajo'on le meyajo' -ku ya'alik Carrillo Puerto.

-Ba'axten ma' u yantal yum, beora ken k-puk'te'exa' - ku núuka'al ti'.

Yum Diego Domíngueze' ku dzo'okesik u ya'alik:

-Ken dzo'okok u yuk'iko'ob le k'eyem ku pu'uk'ul ti'obo', wa ma' ki' na'ajchajo'obe' ku k'áatiko'ob u láak' jump'ít, ba'ax yéetel ki'imak óolal ku pu'uk'ul ti'ob tu séeblakil tumen le j-kolnáalo'obo'.

Bey chu'umpajik u bisikuba Carrillo Puerto yéetel u kajnáalilo'ob Muxupip.

U BEETIK "HERALDOIL MOOTUL" FELIPE CARRILLO PUERTO

Kin tukultike', leti' tu xokajil Carrillo Puerto pik'ilju'uno'ob yóok'ol sosialismo, anarkismo, yetel tu yilajil u to'otopa'alo'ob le j-meyjilo'ob k'áax tumen le dzuulo'obo', le beet u sfijil tuukulil ti' u dzaik ojéeltbil u k'asa'ankuxtalilo'ob le máako'oba'. Ti'al u béeypesik u tuukulo', le ka utzchaj u pu'uch ki'imbajo', tu beetaj tu ja'abil 1906 le periodiko Heraldil Mootul tu'ux ku pajik u su'tal le dzuulo'obo'.

Ka tu yojéelto'ob le dzuulo'ob táan u pa'ajal u su'talo'ob ti' le Heraldil Mootul tumen Carrillo Puertoe', tu much'uba'aob ti'al ka u muláan bo'oto'ob juntúul u periodistail Jo' ku apeyidotik Tovar ti'al ka kajlak Mootul, tu yo'olal u dzíibtik ma' jaaj tuláakal le ba'alo'ob ku ya'alik Felipe ti' u periodikoo. Ikil u pakláan a'aliko'ob ba'al tu baatamba'obe' k'uch u k'iinil u loxikuba'ob.

Tu yojéeltilako'ob le dzulo'ob le ba'ate'il anchaj ti' Felipe yéetel Tovare', tu jan much'uba'ob ti'al ka u k'áato'ob ti' u Jeeffe Politikoil Mootul ka u beet u jáawsa'al u jóok'ol Heraldil Mootul, tumen Carrilloe', ma' chéen ma' jaaj ba'ax ku dzíibtiki', kaxán ba'ate'il xan, bey p'a'atilak u jóok'osa'al le "Heraldil Mootul".

Le jáawsa'abik u jóok'ol Heraldil Mootulo', Carrilloe', jo'op' u konik Mootul u Rebistail Jo',

tu'ux ku dzíib le liberal Delio Moreno Cantón yetel ku beetik u direktoril Carlos R. Menéndez. Te rebistao' ti' ku dza'abal ojéeltbil bix u nupmiluba le gobierno porfirista yéetel le dzuulo'obo', ti'al ka máato'ob u muuk' j-meyjilo'ob k'áax tak tu'ux ku páajtale'. Ti' le k'iino'ob je'ela', ti' chu'umpaj u bisikubaj Felipe Carrillo Puerto yéetel Delio Moreno Caantoni', ba'ax beet u máan kajalkaj u dza ojéeltbil u tuukulo'ob Moreno Cantón le ka'atéenak báaxanajik ti'al ka' u yila' wa ku beetik u jaalachil Yucataan.

CARRILLO PUERTO YETEL "MORENISMO"

Ka báaxanax Delio Moreno Cantón tu ja'abil 1909 ti'al u yilik wa ku k'uchul u beet u jalachil Yucataane', Carrillo Puertoe' tu xñimbaltaj ya'ab kaajo'ob ti'al u dzaik ojéeltbil u tuukulo'ob Moreno Cantón tu yo'olal ka ma'alobchajak u kuxtal j-meyjilo'ob k'áax. Tu k'áataj xan ti' le kaajo'ob ka botarnako'ob tu yo'olal le máaka', ti'al ka páajchajak u k'uchul te kuchkabilo'. Le k'iin úuch le botaaro' jach táaj ya'ab máako'ob anchaj ti' Delio Moreno, chéen ba'ale', u Kongresoil Estado yetel presidente Dfaze' tu dzajo'ob jalachil Yucataan Enríque Muñoz Aristegui, kex ma' anchaj ya'ab booto'ob ti'i'.

Tu ja'abil 1911 báaxnajik tu ka'atéen Delio Moreno Cantón ti'al leeyli' jalachil Yucataane', Felipe Carrillo Puerto ma' tu yilaj bix ka' okolta'abik ti' le jalachil ti'al ka dza'abak ti' José María Pino Suárez, tumen ya'ab kñino'ob u bin le botasioono', k'a'al kaarsel tu yo'olal tu kiinsil tu merkadoil Mootul le "pinista" Nestor Arjonillao', máax dzoona'j táanil, ba'ale' ma' tu tzayaj ti' Felipei'.

Le benuka'aj k'iino'ob k'ala'an penitensiaría Juaareze', tu ch'ikuba u dzfit ich maya u Konstitusionil 1857, yéetel u tuukulil u dzaik u yojéelt j-meyjilo'ob k'áax tu paachil k'iin. Kex k'ala'ane', tu yojáaltaj baáx ku yúuchul Yucataan, tumen dzfiba'aj ti' le máako'ob ku bisikuba yéetelo',

máaxo'ob dza u yojéelt le ba'alo'obku yúuchulo'.

Yo'olal ma'alob tu bisiluba Carrillo Puerto yéetel u kajnáalilo'ob Muxupip le k'iinjeako'ob táan u beetik u karreteroile', le ka báaxanaj tu ka'atéen ti'al jalachil Delio Morenoe', ooli' tuláakal u kajnáalilo'ob Muxupip botaarnaj tu yo'olal. Le táan u jach ki'il le poliitika tu ja'abil 1909, le doingo'ob u k'iinil u je'esikuba máake', wa táan u káaltalo'ob "morenista'ob" tu kantina yum Simeón Domínguez ka tek okok jaytúul "muñosista'obe'" yéetel loox ku jo'osa'alo'ob. Bey beeta'abik ti' "pinista'ob" tu ja'abil 1911. U jaajile', je tu'uxak ken u naktáantuba'ob u kajnáalilo'ob Muxupip yaanal u kandidato'obe', yan u loxikuba'ob.

Le báaxnajik Moreno Cantón tu ja'abil 1911, mi cháan lajún u túulal "pinista'ob" anchaj Muxupip. Ichil ti' le máako'ob je'elo'oba', ti' yan yum Aurelio Chavezi', Emilio yetel Norberto Peechi'. Tu yo'olal ma' ma'alob u pakta'alo'ob le "pinista'ob" dzo'ok k-ch'a'achi'itiko'oba', púudzo'obe' ka bino'ob kajtal tu láak' kaaj. Le Peecho'obo' bino'ob kajtal Tixkokob, Aurelio Chaveze' tu noj kaajil Jo'.

BIX TU NUPILUBA CARRILO PUERTO TI' ZAPATISMO

Tu yo'olal ma' tu yokesuba Carrillo Puerto ichil le antirreleksionista'obo', ma' tu dza mix jump'fit áantaj le gobierno "maderista" ti'al ka jóok'ok te kaarselo'. Le ti' dza'abik koronel Eleuterio Avila tumen Venustiano Carranza gobiernoil Yucataan tu ja'abil 1914 ka jo'osa'abij. Kex leti' le konstitusionalismo jo'os te kaarselo', leti'e' ma' tu jáan bisuba yéeteli', je bix kun ch'fikpajal tu paachil k'iine'.

Ma' sen úuch jóok'ok Felipe ka tu yojéeltaj táan u t'oxik lu'umo'ob Emiliano Zapata tu Estadoil Morelos. Ba'ax tu beetaje', u jáancha'atik u yookil ti'al u dzaikuba tu yáanal u t'aan Zapata ti'al u yáantik te t'ox lu'umo', yetel ti'al ka ba'ate'ilnak tu tzéel te nojolo'. Luk'ik Carrillo Puerto tu yiknal Zapatae' bin Nueva Orleans, EE.UU., ti'al ka tzikbanak yéetel u j-meyjilo'ob le fabrika'ob yano'ob te'elo', ti'al ka u k'ajóolt bix u much'miluba'ob yetel ba'ax toopilo'ob ku mak'iko'ob ti' u meyajo'ob.

Nueva Orleans yan Felipe ka tu yu'ubaj u ya'ala'al dzo'ok u k'uchul Salvador Alvarado Yucataan (1915) yéetel jump'éel túumben leey ku jáawsik u palitziilta'al j-meyjilo'ob k'áax ti' le aasienda'obo', yetel ti'al ka u beet u su'utul le k'áaxo'ob ch'aba'an tumen le dzuulo'ob ti' le kaajo'obo'.

Tu yo'olal lúub utzil ti' Carrillo Puerto le ba'ax ku taal u beetik Alvaradoo', ma' tu tukultaj ka'atéen u suut Yucataan ti'al u dzaikuba yáanal u t'aan Salvador Alvarado. Ba'ale', kaxta'abik ti' le propagaanda "zapatista" tumen le ejeersito konstitusionalista éemik Progresoe', bisa'ab k'albil tu ka'atéen Jo' tu penitensiarial Juaarez, tumen le "konstitusionalista'ob" yetel le "zapatista'obo'", le k'iinjeak je'elo' ma' táan u paktikuba'ob utzil.

Ka tu yojéeltaj Elvia Carrillo Puerto k'ala'an u suku'une', tu much'kíintaj junmúuch' ko'olelo'obe' ka bin u k'áat ti' Salvador Alvarado ka u beet u jáalk'a'ata'al Felipe, máax leeyli'siijil ti' u meyaj ti'al u yáantik j-meyjilo'ob k'áax. Bey anchajik u jo'osa'al Felipe te kaarselo', ti'al ka áantajnak ti' u beeta'al u béeytal le u noj tuukulil le konstitusionalismo wey Yucataane'.

BIX AANTANAJIK CARRILLO PUERTO TI LE "ALVARADISMOO'"

Le táan u chu'umpajal u beetik u jalachil Yucataan Salvador Alvaradoo', Carrillo Puertoe' máan kajalkaaj u dza ojéeltbil le túumben leeyo'ob tu taasajo'. K'uchik Muxupip tu ja'abil 1915 le táan u máan u dza ojéeltbil le k'uben t'aan dzaba'an ti' tumen le jalacho' tu ya'alaj ti' ti' le Komisario Munisipal yum José Conde ka u túuxt payankunsbil u kampanail u taanaj jajaldios ti'al ka jóok'ok le kajnáalo'ob u yu'ubo'ob le túumben leeyo'obo'.

P'is tu pa'atil Feliipe u much'tal te k'fiwik le j-muxupiipilo'obo', katu ya'alaj ti'ob beya':

-In wéet xiibile'ex, dzo'ok in suut in xímbalte'ex wey tu kaajil Muxupiipe'. Bejla'e' k'uchen te kaaja' ti'al in dzaik a wojéelte'ex ba'ax túumben leeyilo'ob tu taasaj general Salvador Alvarado Yucataan, ti'al u ma'alobkfinta'al u kuxtal tuláakal j-meyjilo'ob k'áax. Le beetike', dzo'ok u dza'abal u yojéelto'ob le dzuulo'ob ka u bo'oto'ob tu tojol a meyaje'exo', wa ma'e', te'exe' je u páajtal a bine'ex meyaj je tu'uxak aasiendail ka bo'ota'ak ma'alob a meyaje'exo', mina'an ba'axten ka u k'ato'ob a beele'ex le dzuulo'obo'. U láak' ba'ax kin wa'alik te'exe', yan u beeta'al u su'utul te'ex le k'áaxo'ob toka'ab te'ex tumen Felipe G. Cantón, u yuumil San Juan Koop yetel San José Grande; Pascual Gamboa, u yuumil Sacolá; Luciana

Gutiérrez, u yuumil Catzimín; Eduardo Juanes, u yuumil San Juan Hau; yetel u chukáan dzuulo'ob. Chéen ba'ax kin k'áatike', ka nachajak te'ex u tuukulil a wáantikaba'ex ichil a baatzilba'ex, ma' u yantal mix jump'fit ba'ate'il ichile'ex. tumen chéen bey je u páajtal a bine'ex ti' jump'éel ma'alob bej ka u beet u jelpajal a kuxtale'ex. Dzo'ok u k'uchul u k'iinil u yu'uba'al a t'aane'ex tumen u jalachil Yucataan, le beetike' ma' ch'aike'ex sajakil a dzaike'ex ojéeltbil le toopo'ob ku ba'ajal te'ex tumen u yuumilo'ob le aasienda'obo'.

Ichil ti' la máako'ob tu much'uba'ob u yu'ubo'ob tuláakal le ba'ax tu ya'alaj Felipe tu yóok'ol le túumben leeyo'ob tu dza Salvador Alvaradoo', ti' yan yum Timoteo Domínguez Valdezi', Abelardo Domínguez, Gregorio Martín, Crecencio Cruz, Donaciano Gómez, Ruperto Cat, Isidro Méndez, Casildo Domínguez, Santiago Chí, Isidro Cat yetel u láak'o'ob. Máaxo'ob a'al utz u yiliko'ob ba'ax ku taal u beetik Salvador Alvarado, tumen dzo'ok u sen náakal u yóolo'ob máatbil u muuk'o'ob ikil ma' táan u bo'ota'al tu tojol u meyajo'ob te aasienda'obo', yéetel u bo'otiko'ob ti'le dzuulo'ob le k'áaxo'ob tu'ux ku beetik u koolo'obo'. Le beetike', leti'ob bine', mina'an u láak' tu'ux je u yantalo'obe', wa ma' tu yéetel le máak ku síijil ti' u yáantik j-meyjilo'ob k'áax je bix Salvador Alvarado.

Ka tu yilaj Salvador Alvarado benuka'aj k'abéetil ti' Carrillo Puerto ikil u máan kajalkaaj u dza ojéeltbil le leeyo'ob tu beetajo', yetel bix u

beetik u yokol tu tuukul j-meyjilo'ob k'áaxe', anchaj
u p'atik meyaj tu yéetel. Bey anchajik u yáantaj
Feliipe ti'al ka beetchajak Partido Socialista Obrero
tu ja'abil 1916.

BIX OOKIK SOSIALISMO MUXUPIP

Leti' táan u yáantaj Carrillo Puerto ti' u jalachil Salvador Alvarado ka jo'op' u yokesik le sosialismo tu tuukul u kajnáalilo'ob Muxupiipo'. Le k'iino'ob je'ela', chéen u yila'al u k'uchul te kaaja', tu séeblakil u much'ikuba le j-meyjilo'ob k'áax ti'al u yu'ubiko'ob ba'ax túumben tzikbalilo'ob tu taasaj.

Jump'éel ti' le k'iino'ob u much'kíintmajo'ob u kajnáalilo'ob Muxupip tu aatrioil u taanaj jajaldioose', tu ya'alaj ti'ob beya':

-Láak'e'ex, ti' tuláakal le ba'ax dzo'ok in tzikbatik tu yóok'ol le sosialismoo', ba'ax kin k'áatóoltike', leti' ma'u tu'ubul te'ex mix bik'in, k'abéet a much'ikaba'ex ti'al a ba'ate'ile'ex yéetel le dzuulo'obo', wa je máaxako'ob u k'áat u pe'cha'te'ex'. Tumen wa ma' táan a beetike'ex beyo', mix bik'in ken jóok'oke'ex yéetel je ba'axak ken a dzaaba a beete'ex'. Ti'al ka wile'ex u jaajil le ba'ax kin wa'alik te'exa', ilawile'ex ba'ax ken úuchuk ti' le ch'ilib yan tin k'aba', ma' tu séeblakil tin kachaji'. Wa kin mach ka'ach juncháach ch'iliboóbe', kex in k'áat in kache', ma' táan in páajtal, tumen ma' táan u k'uchul u muuk'il in beetik. Bey túun je u yúuchul ti' le dzuulo'ob wa ka much'aba'exo'. Ken u yilo'ob ma' táan u páajtal u topike'ex', kex ma' u k'áato'obe', yan u dzaiko'ob le ba'ax ken a k'áate'ex ti'obe'.

Yéetel le t'aano'ob je bix lelo'oba', Carrillo

Puertoe' tu yokesaj tu pool u kajnáalilo'ob Muxupip
bix úunchak u tokikuba'ob ti' le dzuulo'obo', yetel
ka múuch' meyajnako'ob ti'al ka xi'ik ti'ob utzil.

FELIPE CARRILLO U AJ POOLIL SOSIALISMO

Tu ja'abil 1918 ka tu beetaj Felipe Carrillo u jalachil ti' Partido Socialista Yukateko, dzaba'an ka'ach u k'aaba' Partido Socialista Obrero (1916). Yáax ba'ax tu beetaj tu k'amil le kuchkabalilo', leti' u much'kíntik obrero'ob yetel j-meyjilo'ob k'áax ti' le Ligailo'ob Resistensia tu yo'olal u yantal u muuk'il u ba'ate'ilo'ob yéetel u dzuulilo'ob, máaxo'ob máatik u muuk'o'ob; u dzaiko'ob máak u k'áato'ob ka u beet u jalachil, yetel u yáantikuba'ob ichil u baatzilba'ob.

Le ka chu'umpaj u beeta'al u Ligailo'ob Resistensia tu ja'abil 1918, u kaajil Muxupiipe' anchaj u ti'ali'; tu'ux ook tuláakal le j-meyjilo'ob k'áax kaja'ano'ob te kaaja', máaxo'ob tu dzajo'ob \$2.00 laj winal. Táanchumuk ti' le taak'in ku mo'olola' ku túuxta'al Liiga Sentralil Jo', u yala' ku p'áatal t'áalk'u'ilo' ku dza'abal majanil ti' j-meyjil k'áax ku k'abejtal ti' tu yo'olal jump'éel k'oja'anil, u kíimil juntúul u láak'tzil, wa u dzo'okol u beel u paalal; meyajnaj xan ti'al u ba'ate'ilta'al ka su'utuk le k'áaxo'ob tumen le dzuulo'obo', yetel ti'al u láak' ba'alo'ob k'abéetchaj u beeta'al.

Tak tu ja'abil 1926, ka'ap'éel ja'ab kiinsa'ak Felipe Carrilloe' leeyli' yan Ligail Resistensia Muxupiipe'. Ba'ax beet u jóobol le Ligaa', leti' xu'uxupa'abik chéen beyil le taak'in yan t'alk'u'il

tumen le tesoreero yum Aniceto Akeo'; ba'ax beet u p'atiko'ob u kajnáalilo'ob Muxupip u dzaiko'ob u taak'ino'ob te Ligaa'. Ku ya'ala'ale' le yum Akeo', anchaj ti' tak u x-ma' su'talil u dzo'okesik u beel u maján paal Nicasio Martín yéetel le taak'ino'.

Le Partido Socialista Yukatekoo' k'e'ex u k'aaba' tu yo'olal Partido Socialista del Sureste tu ja'abil 1921, tumen táan u taal u méek'nak'tik u láak' Estado'ob je bix Campech, Tabasco, yetel u territorioil Quintana Roo.

Yo'olal ti' le ja'ab je'el xan dzo'okesa'ab u periodoil le jalachil tu chu'umpesaj tu ja'abil 1918 Carlos castro Moorales tumen Lisenziado Manuel Berzunzae', le Partido Socialista del Suresteo' tu dzaj báaxal ti'al jalachil Yucataán Felipe Carrillo Puerto máax ku jalachil ti' le k'iinjeako'.

U láak' ti' le máako'ob báaxanajo'ob ti'al jalachil Yucataane', leti'ob le yum Bernardino Mena Brito, tu yo'olal Partido Liberal Konstitusionalista; Lisenziado Molina Hüube, tu yo'olal Partido Demokraatiko. Mix juntúul ti' le kandidato'ob dzo'ok k-ch'a'chi'itiko'ob náadz ti' le sen benuka'aj booto'ob anchaj ti' Felipe carrillo Puertoo'; u ya'abil ti' le booto'oba' dza'ab ti' tumen j-meyjilo'ob k'áax. U jaajile', leti' u ma'alob ila'al Carrillo Puerto tumen u kajnáalilo'ob Yucataano', le beet u séeb k'uchul te jalachilo'.

U JALACHIL CARRILLO PUERTO

Le tu yáax jump'éeł k'iin ti' eneero tu ja'abil
1922, mina'an u xookil j-meyjilo'ob k'áax k'ucho'ob
tu noj kaajil Jo' ti treen, ti'kamióń wa xímbalil, ti'al
u yiliko'ob u k'amik u jalachil Yucataan Felipe
carrillo Puerto. Yii'bal tu beetaj máako'ob te k'íiwik
yan aktáan ti' u palasioil jalacho' yetel ti'le kóoch
bejo'ob yano'ob tu ba'paacho'.

Le ka jóok' Carillo Puerto tu báalkonil u
palasioil jalach ti'al u dzaik u yojéelt u kaajil
Yucataan bix ken meyajnak tu jalachile', yéetel
ki'imak óolal k'áamik tumen le máako'ob bino'ob
ti'al yilo'ob u máan tu láak' k'ab le jalachilo'. Yáax
ba'ax tu ya'alaj ich mayae', leti' le ki'imak óolal ku
dzaik ti' ikil u yilik benuka'aj ya'abil j-meyjilo'ob
k'áax yan le noj k'iin je'el ikil u k'amik u jalachil
Yucataano'. Tu ya'alaj xane', le k'iin je'ela', mix
bik'in bin tu'ubuk ti' tuláakal j-meyjilo'ob, tumen
táan u béeytal jump'éeł u nojoch tuukul Partido
Sosialista del Sureste.

Tu ya'alaj mix jump'éeł k'iin ti' le ja'abo'ob
ken u beet u jalachil bíin p'áatak ma' u yáantik
j-meyjilo'ob k'áax ti'al ka páajchajak u yantal ti'ob
jump'éeł ma'alob kuxtal, tumen dzo'ok u k'uchul u
k'iinil u jáawal u muk'yajo'ob, dzo'ok u p'iistal u
to'otopa'alo'ob tumen le dzuulo'obo'.

Yum Antonino Méndeze' ku ya'alik:

-Le ki'imak óolal tu dzaj ti'to'on j-meyjilo'on

k'áax le k'iin tu k'amaj u jalachil Yucataan yum
 Felipee', mix bik'in bin ilbil tu ka'atéen ti'u láak'
 k'eexil jalach. Tumen tak bejla'e', ma' anchajak u
 láak' aj pool ka u dza u yóol u yáanto'on je bix tu
 beetil leti'e'. Ba'ax ku beetiko'ob le aj poolo'ob ku
 k'uchulo'ob jalachil bejla'a, u dza óoltiko'ob u
 beetiko'ob u láak' ba'alo'ob, ma' u yáantiko'oni'.
 Ba'ax kisín ken k'a'ajak ti'ob u dzaiko'ob áantaj ti'
 to'on j-meyjilo'on k'áaxi'. Wa ku bin j-meyjilo'ob
 k'áax ti' miitino'obe', ma' tumen wa chéen u
 k'áato'ob bini', mix yo'olal wa ma'alob u paktik le
 kandidato'obo'. Ba'ax ku yúuchule', k-tu'usul ikil u
 ya'ala'al to'on yan u ma'alobtal k-kuxtal le ken
 k'uchuk le kandidaato jalachilo', kex ma' táan u
 béeytal tu paachil k'iin. To'on j-meyjilo'one', mix u
 tuukulil u ma'alobtal k-kuxtal, tumen tuláakal ba'ax
 ku ya'ala'al u dza'abal to'one', chéen tuusil u
 dzo'okol. K'aja'an ten in wilik tin táankelemil u
 k'uchul Carrillo Puerto u xímbalt Muxupip tu
 jalachile', mixmáak u yéet taal. Suuka'an le ken
 k'uchuke', tu séebalakil u jóok'ol le kajnáalo'ob ti'al
 ka tzikbanako'ob yéetel. Ba'ax beetik u taal ka'ach u
 xímbalt Muxupip yum Felipee', leti' u ma'alob
 bisikuba yéetel tuláakal u kajnáalilo'ob le kaaja',
 máaxo'ob jach k'uch u yaabilto'ob, je bix
 k-yaabiltmajil tak bejla'e'. Yo'olal ku k'a'amal
 yéetel ki'imak óolile', juntéenake' tu ya'alaj ti' le
 yuumo'ob Donaciano Gómez, Crecencio Cruz,
 Isidro Cat, Abelardo Domínguez, Casildo
 Domínguez, Timoteo Domínguez Valdéz, José
 Conde, yetel chukáan máako'obe', mix tu kaajal

(Mootul) ku k'a'amal bey yéetel ki'imak óolalo'. Le beetike' mix bik'in ken u tu'ubs Muxupip, tumen ku yu'ubikuba j-muxupiipil yéetel le yaakunaj ku dza'abal ti'o', ma' j-mootulili' - bey dzo'okik u tzikbal yum Antonino.

MEYAJO'OB TU BEETAJ CARRILLO PUERTO TU JALACHIL

Tu jalachil Carrillo Puertoe' máan kajalkaaj u t'ox x-ma' ju'unil ti' 34,785 j-meyjilo'ob k'áax 665,000 ektareailo'ob lu'um. Ti' le benuka'aj lu'umo'oba', ti' u kaajil Muxupiipe' tu k'ubaj 5,920 ektare'ob.

Tu je'aj najo'ob ti'al u ka'ansa'al xook mejen paalalo'ob. Jumpéel naj ti'al u ka'ansa'al xook yetel u pa'ak'al che'ob ku yichaankilo'ob, u tzéenta'al wakax, k'éek'en, t'u'ul, kaax, yetel chukáan ba'alche'ob ku yalak'ta'alo'ob; najil ka'ansaj ti'yan ka'ach te tu'ux yan bejla' u najil tu'ux ku beeta'al serbeza tu koloniail Chuminópolis tu noj kaajil Jo'. Ma' chéen tu ch'a' jo'oltaj u beetik u ka'ansa'al mejen paalalo'ob yetel táankelem máako'obi', bey u ka'ansa'al nukuch máako'ob ti' le kaajo'obo'. Ti'al u ma'alobkúunsa'al ka'ansaj Yucataane', tu je'aj Unibersidad Nacional del Sureste (bejla' Unibersidad Autoonoma de Yucataán) ti'al ka xooknak u paalalo'ob aayk'al yetel óotzil máako'ob.

Tu p'ataj je'ek'abil joonaj tu palasioil jalach ti'al ka k'uchuk j-meyjilo'ob u k'áato'ob ba'ax k'abéet ti'ob, wa u ya'aliko'ob ba'ax toopil ku ba'ajal ti'ob tumen u dzuulilo'ob. Le u séeb k'a'amal j-meyjilo'ob yetel u yáanta'alo'ob tak tu'ux ku páajtal ti'al ka jóok'oko'ob yéetel ba'ax ku tukultiko'ob u beetiko'obe', chéen ti' u jalachil

Carrillo Puerto dzo'ok u yila'al, ku ya'aliko'ob le j-meyjilo'ob k'áax kaja'ano'ob tu kaajil Muxupiipo'.

Ba'ale' mixmáax máan tu tuukul wa le ma'alo'ob kuxtal ku taal u yantal ti' j-meyjilo'ob k'áax yéetel le áantaj ku dza'abal ti'obo', wa bin tek dzo'okok tu ka'alajun k'iinil ti' diciembre tu ja'abil 1923 le ka tu li'isuba l8o. batayoon tu yóok'ol u jalachil Carrillo Puerto. Le k'iin je'ela', le ejeersito kaláantik Jo'o', k'áata'ab ti' ka u túuxt áantaj ti' le ejeersito ku to'opol Campech tumen le "delahuertista'obo'" u li'ismuba'ob tu yóok'ol presidente Obregoon. Le áantaja' ma' k'uch Campechi', tumen chéen k'uchik Maxcanú le troopa ku túuxta'al ka'acho', tu dza u t'aanil u nupikuba yéetel Adolfo de la Huerta, dzo'okole' ka suunaj tu paach tu noj kaajil Jo'.

Ka dza'ab u yojéelt Felipe Carrillo Puerto dzo'ok u máan le troopa ku bin ka'ach Campech tu tzéel "delahuertista'obo'", yetel táan u suut Jo'e', tu séeblakil tu much'kfintaj le máako'ob yéet meyajó', ti'al ka u dza'ob u t'aanil ba'ax ken u beeto'ob. Ka tu yilajo'ob mixtu'ux u ch'a'ik u muuk'o'ob ti'al ka ba'ate'ilnako'ob yéetel le ejeersitoo', anchaj u púudzulo'ob tu laak'in Yucataan. Tumen ma' u yojelo'ob ba'ax kun beetbil ti'ob ikil ojéelta'anil yéetel presidente Alvaro Obregoon yano'ob.

U PUUZUL CARRILLO PUERTO

Ba'ax yáax tu beetaj kooronel Juan Ricaardez Brooca u jalachil le ejeersito Yucataan le dzo'ok u nupikuba'ob yéetel le "delahuertista'obo'", u ch'a'ik tu yáanal u t'aan le jalachil Yucataano', dzo'okole' ka tu túuxtaj lap'bil Carrillo Puerto.

Le nukuch máako'ob kaja'ano'ob tu kaajil Muxupiipo', ku tzikbatiko'obe', le ka'alajun (12) ti' disiembre tu ja'abil 1923 táan u taal chukbil le Felipe Carrilloo', chéen leti' ma' tu yóotaj ka xu'ulsa'ak ti' le soldaado'ob túuxta'ab lap'iko'. Tumen chéen ojéelta'abik táan u taal u púudzul ti' le treen ku máan tak Mootulo', u kajnáalilo'ob Muxupip, Kiní, Ucí, Kopté, Baca, Suma, yetel u chukáan kaajo'ob yano'ob tu ba'paach u noj kaajil Mootule', tu kucho'ob u x-but'bil dzoono'ob yetel u máaskabo'obe' ka bino'ob u nupuba'ob yéetel le j-mootulilo'ob tu estasionil treen (Mootul) u pa'ato'ob Carrillo Puerto.

Le ka k'uch Felipe Carrillo Puerto Mootul táan u taal u dzaik óoxp'éel oorail u chfinil k'iine', maanal tres miil j-meyjilo'ob k'áax k'amej. Chéen éemik te treeno' dza'ab u yojéelt u k'áat xot'bil u beel le soldaado'ob tumen le máako'ob much'ukbalo'obo'. Ka tu yu'ubaj u ya'ala'al ba'ax ku tukulta'al u beeta'ale', tu ya'alaj ti' le j-meyjilo'ob k'áaxo':

-Láak'e'ex, jach ki'imak in wóol in wilik

much'ukbalike'ex weye'. Beya' táan in wilik ma' chéen bisa'ab tumen iik' le tzikbalo'ob k-beetmaje'ex tu yo'olal a kanike'ex a much'kíntaba'ex ichil a baatzile'ex ti'al ka ba'ate'ilnake'ex yéetel le máako'ob sen to'otopke'exo'. Kin ka' a'alik te'exe', táaj ki'imak in wóol anike'ex bejla' tin wéetele', chéen ba'ale', kin tukultike', mina'an ba'axten ka ba'ate'ilnake'ex yéetel le soldaado'obo'. Tene' táan in bin náachil ti'al ka in pa'at u jéedzel le ba'ax ku yúuchula', ka suunaken in wile'ex. Ma' tukultike'ex, mixba'al ken úuchuk ten.

Tu yu'ubilo'ob j-meyjilo'ob k'áax u ya'alik Felipe Carrillo ma' u káat ka u dzonuba'ob yéetel soldaado'obo', tu nuuko'ob ti':

-Bix ma' u yantal ba'ax yo'olal k-ba'ate'il yéetel le máako'ob p'ektmajilecho', k-ojéeltmajil benuka'aj a tokiko'on ti' le dzuulo'obo'. Le beetike', to'one', talaja'ano'on ti'al k-kaláantik a kuxtal tak tu'ux ku páajtale'. Bix ken a tukultik k-p'atik a la'ap'al. Beora ti' yano'on ta wéetele', mina'an ba'ax yo'olal ka púudzukech.

Ka tu yu'ubaj u ya'alik j-meyjilo'ob k'áax jach u dzaama u yóolo'ob ba'ate'il yéetel le soldaado'ob ch'apachmilo', ba'ax tu beetaj Carrillo Puertoe' u ya'alik ti'ob:

-Mix jump'ít in k'áat ka dza'ex a kuxtale'ex tin wo'olal. Mix xan u máan ta tuukule'ex wa tu yo'olal táan in bimbale', wa je in tu'ubsike'exe'. Ojéelte'exe', le ba'ate'il k-chu'unsmaje'ex tu yóok'ol u yuumilo'ob le aasienda'obo', yan k-ilik

bix ken dzo'okoko'on yéetel. Ma' tukultike'ex wa táan u p'áatal chéen beyil le ba'ate'il yéetel le dzuulo'obo'. Chéen ba'ax kin k'áat óoltik te'exe', ka suunake'ex a je'esaba'ex ta wotoche'ex. Le ken anak to'on jump'éel nojoch muuk' ti'al k-ba'ate'il yéetel le máako'ob p'ektmajilo'ono', chéen p'el in suute', kin túuxtike'ex t'aambil.

Ka tu yilaj kex benuka'aj ka u beet ma' táan u jelpesik u tuukul j-meyjilo'ob k'áax ma' u ba'ate'ilo'ob yéetel le soldaado'obo', anchaj u jach ki'iki' t'aantiko'ob ti'al ka u yil wa ku beeykuntik: -In wéet xiibile'ex. Bix je u páajtal in we'esik te'ex benuka'aj ki'imak óolal ku dzaik ten anike'ex wey tin wéetele'. Máax ma' u ki'imaktal u yóol ikil u yilik benuka'aj yaabilta'anil tumen u kaajal. Le beetike', tu yo'olal le yaakunaj yan ten xan ta wo'olale'exo', kin k'áatik te'ex yéetel tuláakal in pusksi'ik'al ka suunak'ex ta wotoche'ex, tu'ux ka pa'ata'ale'ex tumen a paalale'ex yetel a watane'ex, máaxo'ob maas jach táaj k'abéete'ex ti'ob. Ma' in k'áat ka wéekek a k'i'ik'ele'ex chéen tin wo'olali'. Wa ka k'uchuke'ex k'íimile', máax túun ken tzéentik le máaxo'ob a yaakumaje'exo'. Tukulte'ex ba'ax je u yúuchul ti'ob wa ma' táan a suute'ex yéetel toj óolil ta wotoche'ex.

Ka dzo'ok u t'aan Carrillo Puertoe', tu yilil mix bey ku beetik u jelpajal u tuukul j-meyjilo'ob káaxe', ba'ax tu beetaje', u na'akal treen ti'al u bimbál Tizimiin yéetel le máako'ob ku meyaj tu tzéelo'. Tumen wa ka k'uchuk p'áatal Mootule', kex leti' ma' u k'áate', yan ka'ach u dzonikuba'ob le

j-meyjilo'ob k'áax yéetel le soldaado'obo'.

U ya'abil le j-meyjilo'ob k'áaxo' kex p'uja'ano'obe', suunajo'ob tu kaajalo'ob ka tu yilajo'ob dzo'ok u bin Felipe Carrillo Puerto. Le jaytúulo'ob tu pechuba'ob p'áatal Mootule', ka tu yojéeltajo'ob naadz yan le treen tu'ux ku taal le soldaado'obo', tu túuxtajo'ob jump'éel maakina looka yéetel dinamiita ti'al ka u walk'es le treeno', ti'al ka páajchajak yantal u yoorail u púudzul Carrillo Puerto.

Le j-meyjilo'ob k'aaxo' ma' jóok'o'ob yéetel le ba'ax tu tukultajo'ob u beetiko'obo', tumen le maakina lookao' walk'aj naadz ti' u aasiendail Tehás yan yóok'ol ka'ap'eel kilometro'ob ti' Mootul. Ka úuch le ba'ala', le treen tu'ux ku ku taal le

soldaado'obo', táant u k'atik u estasionil Muxupiipe', yan yóok'ol waxakp'éel kilometro'ob ti' Mootul. Le ka k'uch le treen tu'ux walk'aja'an le maakinao', le 50 soldaado'ob ku taal tu paach Carrillo Puertoo', anchaj u yéemelo'ob ti'al ka xi'iko'ob xímbalil tak Mootul, ti'al u yiliko'ob wa mina'an u ta'akmiluba'i'.

U chfikul bin jaaj ba'ax ku ya'aliko'ob le j-muxupiipilo'ob tu yo'olal chéen Carrillo Puerto ma' tu yóotaj ka tze'elek bej le soldaado'obo' leti' le biniko'ob xímbalil tak tu palasio munisipaalil Mootulo'. Tumen je bix biniko'ob tasakbalil te noj bejo'obo', wa bin ka óota'ake' bey je bix u jujutdzoonta'al beech'e', bey ken kíinsa'ako'ob ka'achij. Ku ya'aliko'ob xane', u jaajile', ma' bin ka'ansa'an j-meyjilo'ob k'áax ba'ate'il yéetel

dzoono'ob je bix ti' le soldaado'obo', ba'ale' wa ku
dzoniko'ob áalkab kéej yetel áalkab t'u'ule', kux
túun bin máako'ob ma'u páajtal u dzoniko'ob.

Tu yo'olal púudzik Carrillo Puertoe', yum
Diego Domíngueze' ku ya'alike':

-Wa yum Felipe tu xulaj u yóol púudzul x-ma'
ba'ate'ile' ma' tumen wa sajakí'. Tumen leti'e' jach
sen lenkech xiib ti' je ba'axake'. Mix xan wa tu
yo'olal dzo'ok u p'ektiko'oni', je bix u taal u
ya'ala'al tumen le máako'ob p'ektmajilo'. Le ma' tu
cha'ajil u ba'ate'il óotzil máako'ob yéetel le
soldaado'ob ma'alob armadoilo'obo', ku ye'esik le
nojochj yaakunaj yan ti' yum Piil (don Felipe)
t-óolalo'. Tumen wa ka béeychajak leti' je bix le aj
poolo'ob bejla'a', dzo'ok u cha'ik u yúuchul le
ba'ate'ilo'. Tumen le máako'ob je'elo'oba', ma' táan
u peedzk'a'atik u puxsi'ik'alo'ob táanil ti'al ka u
dza'ob u mak'o'ob toop j-meyjilo'ob k'áax ti'al ka u
yilo'ob wa ku jóok'olo'ob yéetel ba'ax u k'áato'ob.

U LA'AP'AL CARRILLO PUERTO

Le táan u púudzul Felipe Carrillo Puerto yéetel le máako'ob u yéet bimbil tu laak'in le Estadoa', k'ucho'ob Tizimiin tak tu'ux ku k'uchul le treeno'. Te'ela' meyajnaj tzíimin ti'al u k'uchulo'ob tak jáal k'a'anab. Canimuc yáax k'ucho'ob, dzo'okole' Solferino, tak ka k'ucho'ob Cuuyo. Te puertoa' tu bo'olmajanto'ob jump'éel baarko ti'al u bino'ob Cuuba, te'ela'tak Estados Unidos, tu'ux ken u yilo'ob wa ku kaxáantiko'ob ka'ach áantaj ti'al ka anak u muuk'il u ba'ate'ilo'ob yéetel le máako'ob p'ektmajilo'obo'.

Ma' jóok'o'ob yéetel le ba'ax tu tukultaj u beetiko'obo', tumen yum Eligio Rosaado, u mayokoolil Cuuyoe', u yojéeltmajil jáawsa'abik u yokesik u dzuulil Mario Ancona Cirerool, ba'alo'ob ku taasa'alo'ob táanxel naasionilo'ob, tumen Carrillo Puertoe', tu dzaj ti'ob jump'éel baarko ma' paatali', dzo'okole' ka dza jump'éel k'uben t'aan ti'al ka a'ala'ak ti' le soldaado'ob tu'ux yano'obo'.

Ka'likile', le máako'ob táan u púudzulo'obo', aniko'ob ich k'a'anabe', tu yilajilo'ob táan u yokol ja' ichil le baarko dza'ab ti'obo', yo'olal ma' u búululo'obe' ka jo'op' u suuto'ob jáal k'a'anab tu ka'atéen. Táan u k'uchulo'ob naadz ti' u jáal ja'il u puertoil Holbox ka la'ap'o'ob tumen le troopa yantu yáanal u t'aan José Cortees yetel sub-teniente Leopoldo Mercado. Le 17 ti' disiembre tu ja'abil

1923, k'ín la'ap' Felipe yetel le máako'ob u yéet púudzul ka'acho', k'a'ax u k'abo'obe' ka bisa'abo'ob tu yóok'ol tz'imin tak Tizimiin, tu'ux anchaj u k'a'alalo'ob, ti'al u pa'ata'al u sáastal u jel k'iin ka bisa'ako'ob ti' treen tak tu noj kaajil Jo' ti'al k'albilo'ob tu penitensiarial Juaarez.

Le k'ala'anil Felipe Carrillo Puertoo', tu k'áataj ti'juntúul lisenziado ku meyaj te peenio' ka u beet tuláakal le ku páajtal ti'al ka jáalk'a'ata'ako'ob. Ka tu yilaj dzo'ok u máan ya'ab k'iino'ob ma' páajchajak u jo'osa'alo'obe', tu ya'alaj ti' le lisenziado ka xi'ik u ya'al ti' u jalachil le ejeersito Juan Ricaardez Brooca je u dzaik le \$100,000.00 ku k'áatik ti'al ka cháak'a'ata'ako'obo', chéen ba'ale' k'abéet u jo'osa'al ti'al ka u yil tu'ux ken u kaxáant le taak'ino'. Juan Ricaardez Broocae' tu ya'alaj je u ch'a'ik le \$100,000.00, ba'ale' chéen tu yo'olal Felipe Carrillo, tumen dzo'ok u jelpajal u tuukul. Wa Felipe u k'áat ka jo'osa'ak u láak' máako'obo', k'abéet u dzaik \$10,000.00 tu yo'olal u jujuntúulal ti' leti'ob. Ba'ale', táan u k'amik le taak'ino', táan u dz'ibtik xan le ju'un tu'ux ku ya'alik ka cháak'a'ata'ako'obo', ma'tu yóotaj ka jóok'ok Carrillo Puerto u kaxáant le taak'ino'.

Ka a'ala'ab ti' Felipe ku yóotik Ricaardez Brooca u ch'a' le taak'ino', chéen ba'ale' je bix u k'áat leti'e', tu ya'alaj:

-Wa leti' ku tukultik ma' jaaj ba'ax kin wa'alike', bey xan teen, kin tukultike' chéen táan u tuus, wa ma'e' ma' táan u jelpajal u tuukul ti'al ka u k'áat u láak' taak'in.

Ba'ale', kex yéetel u péek óolil ma' u jajtal u jo'osa'alo'obe', ba'ax tu beetaj Carrilloe', tu tuúxtaj le licenciado u ya'al je u dzaik le taak'in ku k'áata'alo', chéen ba'ale', táan u na'akal baarko Progreso ti'al ka jóok'ok wey Yucataane', táan xan u k'ubik le taak'ino'. Ka bin le licenciado u ya'al ba'ax a'ala'ab ti'o', Ricaardez Brocae' tu ya'alaj ti' xáanchaj u k'uchul, tumen junmúuch' máako'ob ku ya'alikuba'ob "sosialista'obe'" dzo'ok u dzaiko'ob \$200,000.00 ti' kooronel Hermenegildo Roodriguez ti'al ka u beet u kiinsa'al Felipe Carrillo Puerto.

U yojéeltmajil general Adolfo de la Huerta, máax u li'ismuba tu yóok'ol presidente Obregoon, k'ala'an Felipe Carrillo Puertoe', tu k'ubaj jump'éeel ju'un ti'licenciado Gustavo Arce Coorea ti'al ka u taas Yucataan ti' Ricaardez Brooca. Te ju'una'ti' ya'alik ka túuxta'ak Felipe ti' baarko tak Veracruz, yéetel le máako'ob k'ala'ano'ob tu yéetelo', tumen ti' ken u pa'ato'ob yéetel u ejeersitoi'. Chéen k'uchik Jo' le licenciadoo' ka bin u k'ube ju'uno', Ricaardez Brooca ka dzo'ok u xokike' tu ya'alaj:

-Wa ma' a k'áat ka xi'iktech k'aasile', ki' suunen te bej tu'ux taalecho'. Tumen ti' tene' mixmáak ken taak u ya'alten ba'ax úunchak in beetik.

Ka tu yilaj Arce Coorea je u bin k'aasil ti' yéetel le k'uben t'aan dza'ab ti' u beeto', anchaj u púudzul ti'al ka xi'ik u ya'al ti' general Adolfo de la Huerta ba'ax táan u yúuchul Yucataan, ikil u sen bajik toop (ookolo'ob ti' máako'ob wa ti' u najilo'ob koonol, u la'ap'al máako'ob ku tukulta'al sosialista'ob, u ya'ala'al u kiinsa'al je máaxak ku

yila'al je páajtal u jo'osa'al taak'in ti'e') le l8o.
batayoono'.

Ila'abik kex dzo'ok ubeeta'al tuláakal le ku
páajtal ti'al ka jo'osa'ak kaarsel Carrillo Puerto, ma'
béeychaje', tu yóotaj u li'isuba Mootul, Telchac
Pueblo, Halachó, Muna, yetel Progreso, ti'al u
yiliko'ob ka'ach wa ku jo'osiko'ob le aj pool
sosialistao'. Chéen ba'ale' jedzkuunta'abo'ob ikil
láap'iko'ob u aj poolilo'ob tumen le ejeersitoo'. U
sajakil Juan Ricardez Brooca u li'iskuba u chukáan
kaajo'obe', le beet u séebkunsik u beetik u consejoil
gueerra ti' Felipe Carrillo kex ma' soldaadoi', ti'al
ka anchajak ba'ax yo'olal u túuxtik dzoombil.

Beeta'abik le consejoil gueerra tu yáak'abil u
ka'ap'éel k'iinil eneero tu ja'abil 1924, k'áata'ab ti'
Felipe:

-Ba'ax kuchkabalilo'ob yan tech ka'achij.

-Ma' yan ten ka'achij -tu núukaj -xuulul u
jalachilen Yucataan yetel u jalachilen Partido
Sosialista del Sureste. Táaj ku yokol ten kisín ikil a
beetike'ex ten le consejoil le gueerraa', tumen tene'
ma' soldaadoeni'.

Chéen ba'ale', kex benuka'aj tu beetaje' ma'
u'uya'ab u t'aan te consejoil le gueerrao', dzo'okole'
beeta'ab u kuchik tuláakal ookolo'ob, u kiinsa'al
máako'ob, yetel je ba'axak taal tu pool Ricardez
Broocae'. Le beetike' a'ala'ab ti' chéen yéetel u
kuxtal je u bo'otik u sen "si'ipilo'obo'".

Las 3.30 u taal u sáastal tu óoxp'éel k'iinil
eneero tu ja'abil 1924 jo'osa'ab Felipe ti'al ka
bisa'ak tu táankabil le peeni tu'ux pak'a'an

loolo'obo, tu'ux dzo'ok u jo'osa'alo'ob u
láak'tzilo'ob Wilfrido, Edesio yetel Benjamín;
licensiado Manuel Berzunza, u jalachil Jo'; Cecilio
Lázaro, Pedro Ruíz, Julián Ramírez yetel u chukáan
máako'ob u yéet meyaj. Le ma' k'uchuk le ka'ap'éeel
kamioneta'ob ch'a'iko'ob ti'al ka bisa'ako'ob tu
kúuchil tu'ux ku mu'ukul máak tu noj kaajil Jo'e',
Felipee' tu ya'alaj ti' kooronel Hermenegildo
Roodziguez:

-Mina'an ba'ax yo'olal ka bisa'ako'ob in
láak'tzilo'ob yetel le máako'ob ku meyajob tin
wéetelo'. Tumen wa ya'ab ba'alo'ob k'aas in
beetmaj ti' in jalachile', chéen teen, mixmáak wa
ma' teen úunchak u bo'otik u si'ipilil. Leti'obe'
mina'an ba'axten ka u bo'oto'ob yéetel u kuxtalo'ob
ba'alo'ob ma' u beetmajo'obi'.

Ba'ale' le koroneelo' mix tu dzatáantaj ba'ax
a'ala'ab ti'o'; chéen k'uchsa'abiko'ob tu'ux ku
mu'ukul máako' ka tzolkíinta'abo'ob ti'al dzoombil.
Ma túun jach las 4.30 tu taal u sáastal tu óoxp'éeel
k'iinil eneero ka luk'esa'ab u kuxtalo'obo'. Le táan
u ch'a'ik u dzook yíik' Felipe Carrillo Puertoe', kex
istikyaje' tu ya'alaj:

-Ma' tu'ubsike'ex j-meyjilo'ob k'áax, toke'ex tu
yo'olal ma' u mak'iko'ob toop.

Yéetel le t'aan je'ela' tu ye'esaj tak tu k'ímile',
tuláakal le yaakunaj yan ti' tu yo'olal j-meyjilo'ob
k'áax.

Tu yo'olal kiinsa'abik Felipe Carrilloe', yum
Diego Domíngueze' ku ya'alik:

-K'aja'anten juntéenak bija'anen meyaj yéetel in

taata tu aasiendail Chac Abale', tin wu'uyaj u ya'alik
yum Eligio Canto, u yuumil le aasiendaa', bin
lúubuk tu k'abo'ob -le dzuulo'obo' -Felipe, máax
sen to'otopiko'ob yéetel u k'áaxo'obo'. Le beetike',
le ka la'ap'tumen u troopail le 18o. batayoono', séeb
tu dzajilo'ob \$200,000.00 ti'al ka kiinsa'ak . Wa ka
u dzaa leti' le benuka'aj taak'in k'áata'ab ti'o', le
máako'oba' dzo'ok u dzaiko'ob ka'ach ka'ap'éel ti'
le benuka'ajo'; je bixake', ma'ili' tu jo'osa'al te
kaarselo'. Tumen ba'ax ku ku kaxáantik le
dzuulo'obo', ka xu'ulsa'ak ti' yum Felipe. Ichil ti' le
dzuulo'ob bo'ot ka kiinsa'ako', ti' yano'ob Felipe G.
Caantoni', Pascual Gamboa Rivero, Felipe Soolis,
Arcadio Escobedo, Amado Caanton, Eligio Caanto,
yetel u láak'o'ob jacj k'ucho'ob táaj p'ektik -tu
ya'alaj yum Diego.

U YOJEELTA'AL MUXUPIP KIINSA'ABIK FELIPE CARRILLO PUERTO

Yum Encarnación Cruz, komisario munisipal, yetel yum Donaciano Goomez u presidenteil Liigail Resistensia Muxupiipe', chéen tu yojéeltilako'ob dzo'ok u kiinsa'al le jalach Felipe Carrillo Puerto', tu much'kíinto'ob u kajnáalilo'ob le kaaja' ti'al ka u dza'ob u yojéelto'ob. Le ka a'ala'ab ti' le kajnáalo'ob ba'ax ucha'an ti' le u aj poolil le sosialismoo', yo'olal u jach yaabilmajo'obe', tu dza ti'ob jump'éeel yaj óolalil, tumen yéetel u kíimil Felipee' p'áat mina'an ti'ob juntúul etail bisiko'ob ka'ach ti' jump'éeel ma'alob bej yetel áantiko'ob tak tu'ux ku páajtale'.

Ba'ax yáax tu ya'alaj u kajnáalilo'ob Muxupip ka tu yojéeltajo'ob dzo'ok u kiinsa'al Carrillo Puertoe', wa luk'esa'ab u kuxtale', mina'an u láak' ba'ax beete', wa ma' leti' tu yu'ubilako'ob u t'aan ka suunako'ob tu yotocho'ob le k'iin ch'a'apachta'ano'. Tumen leti'obe', je bix u kajnáalilo'ob le u chukáan kaajo'ob tu much'uba'ob Mootul le ka'alajun ti' disiembre tu ja'abil 1923, bino'ob yéetel u x-ma' sajakil ti'al u dzonikuba'ob ka'ach yéetel le soldaado'ob ku taal tu paacho', kex u yojelo'ob ya'ab ti' ichilo'ob ken kíimiko'obi'. Ba'ax u k'áat ka'ach le óotzil máako'oba', u kaláanto'ob tak tu'ux ku páajtale', u kuxtal le xiib áantiko'obo'. Le beetike', bix ma' u yajtal tu yóol u

kajnáalilo'ob Muxupip kiinsa'abik Felipe Carrillo, u
yojéeltmajilo'ob tu k'abo'ob yan ka'ach u béeytal ma'
u yúuchul mixba'al ti'.

BIX CHU'UMPAJIK U BEETA'AL "BELOORIO" MUXUPIP TI' FELIPE CARRILLO PUERTO

Bix tu ye'esilo'ob j-muxupiipilo'ob ma' chéen kuxa'anil Felipe Carrillo Puerto u yaabilmajo'obe', leti' tu dzajilo'ob u t'aanil u beetiko'ob jump'éeel "beloorio" tu áak'abil le u óoxp'éeel k'iin ti' eneero tu ja'abil 1924, k'iin luk'esa'ab u kuxtalo'. Ba'ax bin tu tukultajo'ob ikil tu ya'alajilo'ob u beetiko'ob le "belorioo", leti' u k'a'ajsiko'ob yéetel payalchi'ob u piixan le máak tu k'ubaj u kuxtal tu yo'olal óotzil máako'ob.

Ti'al u páajtal u béeytal le yáax "belorioo", le jalacho'obo', yuumo'ob Encarnación Cruz yetel Donaciano Goomeze', anchaj u k'áatiko'ob áantaj ti'le yuumo'ob Isidro Méndez, Abelardo Domínguez, Crecencio Cruz, Timoteo Domínguez, Gregorio Martín, yetel u láak' nukuch máako'ob, ti'al u jadzutzkfinta'al le palasio munisipal tu'ux dza'ab u áaltaril le "belaaro'", yetel u ch'a'akal si' ti'al u chokokiinta'al u ja'il kaafej. Mola'ab taak'in ti'al u ma'anal kibo'ob, biskocho'ob yetel gayeta'ob, ti'al t'oxbil ichil le máako'ob jóok'ob te "belaaro'". Le "beloorioa'", chu'umpajik tu áak'abil u óoxp'éeel k'iinil ti' eneeroe' taal dzo'okol tu sáastal u jeel k'iin. Beeta'ab payalchi'ob, bey xan buul yéetel baraja'ob wa daado'ob.

Le "beloorio" tu óoxp'éeel k'iin ti' eneero tu

ja'abil 1924, ma' chéen tu kaajil Muxupip beeta'abi', ti' ya'ab kaajo'ob socialista'ob beeta'ab xan, ba'ale' chéen te kaaj je'el leeyli' u beeta'al tak bejla'e'.

Le "beloorio" ti' Felipe Carrillo Puertoo', chu'umpajik u beeta'al walkil 65 ja'abo'ob tumen u kajnaalilo'ob Muxupiipe ma' p'a'atak ma' u beeta'al ti' mix jump'éeel ja'abi'. Suuka'ane', je máaxak ka máanak u beet u jalachil te kaaja', páaybe'en u beetik ja'aben ja'ab le "belaara'". Ba'ale' chéen le yáax "beloorio" beeta'ab tu áak'abil u óoxp'éeel k'iinil ti' eneeroo'; u chukáano'obo' suukchaj u beeta'al tak bejla'e', tu áak'abil u ka'ap'éeel k'iinil ti' eneero tak tu sáastal, ti'al u chukik u k'iinil yetel u yoorail kiinsa'ab Felipe Carrillo Puerto.

BIX U BEETA'AL MUXUPIP BEJLA'E' LE "BELOORIO" TI' CARRILLO PUERTO'

Ti' le ja'abo'oba', le k'iin ku beeta'al le "beloorio" ti' Felipe Carrillo Puerto', chéen u k'atik táanchumuk k'iine', le tesoreero munisipaalo' ku túuxtik beetbil tumen le nojoch ko'olel ken beetik le payalchi'ibo', ka'ap'éel koronail loolo'ob. Ku túuxtik xan maanbil loolo'ob ti'al u jadzutzkiinta'al le áaltar ku dza'abal las sieete áak'ab tu tzéel xamán-chik'in yáanal le palasio munisipaalo'.

Ti'al u beeta'al le áaltaro' ku meyaj jump'éel máayche' yan ti' jump'éel meetro táambuj u kóochil. Le máayche'a' ku pi'ixil yéetel jump'éel box nook' yan ti' jump'éel k'aank'an kruus tu chúumuk. Le nook' je'el ku majáanta'al igleesia katooolikaa', ku pixik u xéet' le pak' ku p'áatal aktáan ti' le áaltar tu'ux ku ch'uykfínta'al u yoochel Carrillo Puerto; yóok'ole' ku dza'abal jump'éel koronai', u láak' koronao' ku ch'uykfínta'al kaabal, chúumuk ti' le áaltaro'.

Ku dza'abal jump'éel nukuch kib tu kanti'itz le áaltaro'; je bix u dza'abal le kibo'obo', bey u dza'abal lelolo'ob ti' u nu'ukulilo'obo'. Jump'éel meetro aktáan ti' le áaltaro' ku dza'abal banka'ob ti'al ka kulak le máako'ob ku jóok'olo'ob u yu'ubo'ob le payalchi'ibo'.

Le ma' chu'umpajak le "belaaro'", le tesorero minisipaalo' ku máan yéetel juntúul polisia u k'áat

áantaj ti' le aj koonolo'obo', yuumo'ob Leonardo Aké Mex, Paulino Chim Pech, Severiano Couóh Cruz, Juan Sabido Aké, Exaltación Cruz Aké, Germán Méndez, Mariano Cruz Pech, yetel u chukáano'ob. Ichil le aj koonolo'oba', ku mo'olol taak'in, gayeta'ob, u to'obolo'ob chukwa', asukaar, kibo'ob yetel beladora'ob. Ti'al ka chúukpajak le chukwa' yetel le gayeta'ob ku t'o'oxol ichil le máako'ob ku jóok'olo'ob te "beloorioo'", yan ku manik le tesoreeroo'.

Le "belaaro'" ku chu'umpajal las nueve áak'ab. Chéen yila'al dzo'ok u chu'umpajal le payalchi'ibo', u yatano'ob le rejidooro'obo' ku dzaiko'ob look ja' ti'al u jaxiko'ob le chukwa' ku t'o'oxol ichil le x-u'uyaj nobena'obo', yetel ti' le máako'ob ku buulo'ob yéetel baraja'ob wa daado'ob.

Yan k'iine' u t'ooxil le chokoj chukwa' yéetel gayeta'obo', ku chukik tak las sieete k'iin leeyli' táane', tumen kex las siinko tu dzo'okol le payalchi'obo', yan máako'ob ku p'áatalo'ob buul. Bejla' ti' le ja'abo'oba', bey u taal u beeta'al le "beloorio" ti' Carrillo Puerto.

18199

DZOOK TUUKUL TU YO'OLAL LE MEYAJA'

Je bix je u páajtal u yila'ale', ti' le meyaja' k-dzaik ojéeltbil bix taalik u kuxtal, bix chu'umpajik u bisikuba Felipe Carrillo Puerto yéetel u kajnáalilo'ob Muxupiip. Bix k'uchik yaj óoltbil kiinsa'abik, yetel bix u k'a'asa'al tak bejla'a' te kaaja'. Ma' táan u páajtgal k-a'alik wa ma' jelpajak bix u beeta'al le "beloorio" ti' le Aj Pool Sosialistao', tumen je bix dzo'ok k-ilike', tu ka'ap'éel ja'ab k'e'ex u k'iinil u beeta'al. Jelpajik u k'iinile', bey je u jelpajal bix u taal u beeta'ale'. Ba'ax je u páajtal k-a'alik mix jump'ít jelpajake' leti' le yaakunaj yan ti' le nukuch máako'ob kaja'ano'ob tu kaajil Muxupiipo', tu yo'olal le Felipe Carrillo Puertoo', je bix chfikpesiko'ob ti' le tzikbal ku beetiko'ob ti' le meyaja'.

Tak bejala'e' p'aatal tu tuukul u j-meyjilo'ob k'áax Muxupip benuka'aj áantaj tu dzaj Carrillo Puerto ti'al ka anak ya'ab k'áax ti' u ejidoil le kaaja', bix to'okiko'ob tu k'abo'ob le dzuulo'obo', yetel tu láak' ba'alo'ob beeta'ab tu yo'olalo'ob.

Le u k'a'ajsa'al kiinsa'abik Felipe Carrillo Puerto tu kaajil Muxupiipo', jump'éel ba'al ku beetik u dzaik ti' to'on jump'éel ki'imak óolil, tumen ku ye'esik bix k-ojéeltmajil k-ta'ak t-puksi'ik'al u yoochel le máak tu beetaj tuláakal tak tu'ux ku páajtal ti'al ka anak jump'éel ma'alob kuxtal

Yucataan. Muxupiipe' ma' táan u k'a'ajsik Carrillo Puerto chéen tu yoorail táan poliitika je bix u beetik jaytúul aj poolo'ob taak u k'uchulo'ob ti' jump'éeel kuchkabalil, wa tu yo'olal najmatik ka ila'ak ma'alobil tumen u láak' kaajo'ob. Ku k'a'asike' tumen ku sfijil ti' u kajnáalilo'ob u ye'esiko'ob u yojel u k'ubo'ob u puksi'ik'alo'ob ti' le xiib áanto'obo', kex dzo'ok u máan táanchumuk siiglo k'íimik.

Ti'al ka páajchajak u pakta'al ma'alob Carrillo Puerto Yucataane', k-tukultike' ma' chéen k'abéet u ch'a'jo'olta'al u beeta'al ti' u láak' chukáan kaajo'ob le "beloorio" je bix ku beeta'al tu kaajil Muxupiipo', k'abéet u ka'ansa'al bix taalik u kuxtal tu aj poolil tak ka tu beetaj u jalachil Yucataan, te tu najilo'ob tu'ux ku ka'ansa'al xooko'. Tumen su'tzil k-ilik le paalal ku bino'ob xooko' u yojelo'ob u taal u kuxtal Miguel Hidalgo y Costilla, Francisco I. Madero, yetel u chukáan máako'ob ba'ate'ilnajo'ob t-o'olal, ma'u yojéeltiko'ob máax Felipe Carrillo Puerto, máax sfij wey t-lu'umile', ku dzo'okole' k'íim táan u ba'ate'iltik u ma'alobtal Yucataan.

U TZE'EK FELIPE CARRILLO PUERTO

Tu yáax jump'éel u k'iinil febrero tu ja'abil 1922, jump'éel k'iin mix bik'in bin tu'ubuk ti' j-meyjilo'ob k'áax, tumen leti' le k'iin je'ela' tu k'amaj u jalachil Yucataan Felipe Carrillo Puerto, máax tu dzaj u kuxtal tu yo'olal u yáantik le óotzil máako'oba'. Mina'an u xookil le j-meyjilo'ob k'áax k'ucho'ob ti' treen, kamiono'ob, wa xímbalil tu noj kaajil Jo', ti'al u yilik'ob u k'amik le jalachil u Aj Poolil le Sosialismoo'. Yii'baj tu beetaj máako'ob aktáan ti' le palasioil jalacho', je bix te noj k'íiwiko' yetel tu ba'paacho'.

Le ka'aj jóok' Felipe Carrillo Puerto tu balkonil le palasioil jalach ti'al u dzaik u yojelt ti' le kaaj much'ukbal le k'iin je'elo', bix kun meyajnak ti'al u ma'alobkintik Yucataane' yéetel kimak óolal k'aamij, yetel lalajk'abta'ab tak je tu'ux ku pajtale', tumen yéetel u yutzil u puksi'ik'ale' k'uch u najalt u yaakunaj le óotzil máako'obo'. Yáax ba'ax tu beetaj Carrillo Puertoe' u dzaik u diosbo'otikil u yilik benuka'aj táaj ya'abil j-meyjilo'ob k'áax yano'ob tu yéetel ti'al u k'amik le noj kuchkabilo', ku dzo'okole' ka tu ya'alaj jump'éel tze'ek ichil maya t'aan.

Le tze'ek je'el ku dza'abal ojéeltbila', ti' jump'éel tuunich dzíibta'an te tu'ux ku cha'anta'al úuchben ba'alo'ob yetel ku xo'okol pik'ilju'uno'ob "Felipe Carrillo Puerto" tu noj kaajil Mootul. Le

tze'eka' anchaj u jel dzfibta'al je bix u taal u dzfibta'al le maya t'aan bejla'a', tu yo'olal ka páajchajak u xookil yetel u yojéelta'al ba'ax u k'áat u ya'alej:

"In wéet xiibile'ex, bejla'e' jump'éel nojoch k'iin u ti'alint tuláakal j-meyjilo'ob, tumen k'uch u k'iinil u yúuchul jump'éel ti' le u nojoch tuukulo'ob le Partido Socialista del Suresteo'.

Talaja'ano'on weye' u ti'al k-k'iimbesik u xu'ulul le ba'ax yo'olal k-ba'ate'il, tu yo'olal, tuláakal ba'ax ba'ate'ilnajo'on úuchij. Lebeetik k'abéet k-u'uyik nojochchaja'an k-puksi'ik'al, seten ki'imak k-óolal, tumen bejla'e' ku dzo'okol u jaaj t'aanil le Partido Socialista del Suresteo', yetel u káajbal jump'éel u k'iinil meyaj, tumen bejla'e' jeu páajtal k-káajsik u beetchajal le ba'axo'ob ma' táan u cha'abal k-beetik ka'ach tumen le máako'ob p'ektmajilo'ono'.

In wéet xiibile'ex, dzo'ok u k'uchul u k'iinil u ye'esa'al ti' le dzuulo'obo' k-ojel k-beet ya'ab ba'alo'ob, to'on beetik tuláakal, ma' leti'obi'. K'abéet k-a'alik ti' leti'obe', wa ma' t-o'olale', ma' tu páajtal u yantal le u nojoch najil le katedraalo', le nojoch naj ti'al u yantal jalach wfiniko'obo', le jadzutz k'fiwiko'obo', yetel le wakax k'áak'o'obo' (Ferrocarriles).

Mixba'al ma'alob ku yantal ti' wfinik wa ma' tu yo'olal j-meyjil máako'ob. K'abéet k-a'alik ti' tuláakalo'obe', ti' le taak'in k-náajaltiko', to'one' k-ojele', meyaj anchaj táanil ti' taak'in, tumen taak'ine' u yaal meyaj. Lebeetike' naj u ti'alintik

tuláakal j-meyjilo'ob le ba'ax yano'obo', ma' chéen u ti'alint junmúuch' máako'ob ma' j-meyjilo'obi'; máaxo'ob xan ku dzaiko'ob tuláakal le ba'ax k-meyajtiko'. Je túun tuláakal le yukateko'ob ken u yaanteno'ob ti' in jalachila'. Yan k-e'esik ti' le máako'obo', ma' ookolo'oni', mix kiinsajmáako'oni', je bix mantáadz u ya'aliko'obo'. Ma' taalo'on wey nojoch naj u ti'al jalach wíiniko'ob ti'al k-okoltik taak'in, k-a'alike', mix ti'al k-tusik j-meyjil máako'ob yéetel sen t'aano'ob. Wey yano'one' u ti'al k-dzaik u nu'ukulil a wáanta'ale'ex tu jaajil, u ti'al ka kuxlake'ex tu beelil in wéet xiibile'ex.

Ya'ab ba'ax yan tu táan le jalachil k'abéet u yila'al wa ku beetchajal. Yan k-beetik bejo'ob, yan k-beetik le najo'ob ken páatak yetel k'abéet ti'al u ka'ansa'al le mejen paalalo'obo', yetel ti'al a kanike'ex te'ex xook yetel dzfib; tuláakal le ba'ala' u ti'al kanike'ex le kastlan t'aano', ti'al u páajtal a tokikaba'ax. Yan k-pak'ik tuláakal u k'áaxil Yucataan. Yan k-pak'ik kij, tumen ku dzaik ya'ab taak'in ti'al ka k'uchuk tu k'ab le kaajo'obo'; yan u béeytal u ti'alintiko'ob.

Le lu'uma' a ti'ale'ex, a ti'ale'ex tumen sijnale'ex weye', yetel xan wey a xupmaj a múuk'e'ex yetel a kuxtale'exe'. Weye' t'oonkbale'ex táan a xotike'ex kij ti' le pachpak'alilo'ob yan ti'ob le dzuulo'obo', kex dzo'ok u ch'a'iko'ob le lu'umo'obo'. Yéetel le túumben leeyo'obo' yan a ka' ti'alintike'ex le lu'umo'obo', tumen te'ex meyajtik. U beelile', tuláakal ba'ax ken u dzae le lu'umo'obo' ka

*ti'alinte'ex xan in wéet xiibile'ex. Tuláakal le
ba'alo'oba' a wojele'ex te'ex béeykunsik, tumen
tuláakal k'iino'ob ka xúuchike'ex te kantina'obo',
yetel táan a wenele'ex, jach ma' u naji'.*

*K'abéet a k'ajóoltike'ex le Konstitusioon
Poliitika ti'aal k-Estado yetel u ti'al k-Repuublika, tu
yo'olal u páajtal k'áatike'ex ba'alo'ob ti' le
máako'ob ka dzaike'ex jalachilo'. Yetel beora, kin
k'áatik ti' te'ex yéetel tuláakal u jaajil t'aane', ka a
wáantene'ex ka jóok'oken ma'alobil ti' le
kuchkabalil ka dzaike'ex tena'. Ojéelte'ex u puli',
mix bik'in bin suunak antal ti' u jalachil Yucataan
máako'ob ookolo'ob yetel j-kiinsaj máako'ob,
máaxo'ob tusik le kaaja', tumen chéen u yojelo'ob
t'aan yéetel tuuso'ob.*

U TUUKULO'OB FELIPE CARRILLO PUERTO

-U tokikuba'ob j-meyjilo'ob ti'al ma'u
pee'cha'ata'alo'obe', leti'ob úunchak u beetiko'ob.

-Beet tuláakal ti'al ka luk'ukech tu yáanal u
t'aan le dzuulo', tumen ti' jajal dioose' chéen a
ma'alob kanik xooke' ka beetik.

-Meyajnen a ti'alint teeche, ma' cha'ik u
máata'al a muuk'.

-Ba'ax k'abéet teche', juntaadz u bin yéetel
ba'ax úunchak a beetik.

-K'iine' ma' táan u páajtal u yantal wa mina'an
áak'ab.

-Wa ma'alob u bo'ota'al a meyaje', beet
ma'alob.

-Ma' li'isik a k'ab ti'mixmáak wa mixba'al ku
beeta'al tech, mix a dzaik láak' a p'u'uk lajbil wa
dzo'ok u láajal tech jump'éeli'.

-Púudzen ti' le tuukulo'ob tu yo'olal jajal
diooso', je bix ti' ba'alo'ob tu'utako'obe'.

-Ma' pochtik a beetik a jalachil, tumen chéen
naka'aj a dza u láak' kuuch tu yóok'ol j-meyjilo'ob.

U DIOSBO'OTIKIL

In k'áat in dza u diosbo'otikil ti' le nukuch máako'oba', Diego Domínguez Tacú, Antonino Méndez Cat, Hilario Robleda Cárdenas, Asunción Pech Chalé, Florencio Gorosica Cruz, Angelino Chim Aké, Vicente Cruz Chávez, Leopoldo Chalé, Porfirio Alonzo, Amadeo Tacú Chim, Adelfo Domínguez Cruz, Pedro Chim Aké, yetel Cándido Gorosica Cruz, j-meyjilo'ob k'áax tu beetajo'ob yéetel ki'imak óolal u ya'abil le tzikbalo'ob k'abéetchaj ti'al ka páajchajak u béeytal le meyaja'.

Ti' Miguel Angel May May, in wéet j-meyajil ti' kultura populaar, tu yo'olal tu dzajil ten u tuukulil bix úunchak in dzíibtik le meyaj je'ela', ichil le maya t'aan suuka'an u beeta'al tak bejla' Yucataane'.

Bey xan ti'yum Edesio Cervera Echeverría, máax ti' k'uba'an le naj tu'ux ku cha'antal úuchben ba'alo'ob yetel ku xo'okol pik'ilju'uno'ob "Felipe Carriilo Puerto" yan tu noj kaajil Mootul, máax tu dza óoltaj u dzaikten le pik'ilju'uno'ob k'abéetchaj in xokiko'.

Yéetel tuláakal in puxsi'ik'al yetel in tuukul ti' le aj dzíib yetel beetaj k'ay tuukul Carlos Montemayor, tu yo'olal tu ye'esil ten ti' le Taayer ti' Literatuura Mayao', bix úunchak in ma'alobkíintik le meyaja'.

BETANCOURT PEREZ, Antonio.

El asesinato de Felipe Carrillo Puerto

Ed. Zamná, Mérida, Yuc., Méx. 1974.

BOLIO ONTIVEROS, Edmundo.

De la Cuna al Paredón.

Edición del Gobierno del Estado.

Mérida, Yuc., 1973.

BUSTILLOS CARRILLO, Antonio y DURAN

ROSADO, Estéban.

*Felipe Carrillo Puerto: "Los Primeros Congresos
Obreros de*

Yucatán y su Labor Educativa".

Asociación Nacional Cívica, F.C.P.

Colección Yucatán, 1974.

BUSTILLOS CARRILLO, Antonio.

*Yucatán: "Al Servicio de la Patria y
la Revolución"*

Casa Ramírez Editores, México, D.F., 1959.

CASTILLO TORRE, José.

*A la Luz del Relámpago: "Ensayo de Biografía
Subjetiva"*

Ediciones Botas, México, D.F., 1924.

CARRILLO PUERTO, Acrelio.

La Familia Carrillo Puerto con la Revolución Mexicana.

Mérida, Yuc., 1959.

OROSA DIAZ, Jaime.

Felipe Carrillo Puerto: "Estudio Biográfico".

Fondo Editorial de Yucatán.

Mérida, Yuc., Méx. 1982.

U TZOOLIL BA'AXO'OB KU TAASIK LE MEYAJA'

Yáax tzikbal tu yo'olal le meyaja'	7
Tu paalil Felipe Carrillo Puerto	9
Tu táankelemil Carrillo Puerto	12
U jeejeláasil meyajo'ob tu beetaj Carrillo Puerto	14
Bix chu'umpajik u bisikubaj Felipe Carrillo yéetel u kajnáalilo'ob Muxupip	16
U beetik "Heraldoil Mootul" Felipe Carrillo Puerto	19
Carrillo Puerto yetel "Morenismo"	21
Bix tu nupiluba Carrillo Puerto ti' Zapatismo . .	23
Bix áantanajik Carrillo Puerto ti' le "Alvaradismoo'"	25
Bix óokik sosialismo Muxupip	28
Felipe Carrillo Puerto u aj poolil sosialismo . .	30
U jalachil Carrillo Puerto	32
Meyajo'ob tu beetaj Carrillo Puerto tu jalachil .	35
U púudzul Carrillo Puerto	37
U la'ap'al Carrillo Puerto	42
U yojéelta'al Muxupip kiinsa'abik Felipe Carrillo Puerto	48
Bix chu'umpajik u beeta'al "beloorio" Muxupip ti' Felipe Carrillo Puerto	50
Bix u beeta'al Muxupip bejla'e' le "beloorio" ti' Carrillo Puertoo'	52
Dzook tuukul tu yo'olal le meyaja'	54

U tze'ek Felipe Carrillo Puerto	56
U tuukulo'ob Felipe Carrillo Puerto	60
U diosbo'otikil	61
Pik'ilju'uno'ob tin xokaj	63

1. **U K'aayilo'ob in Puksi'ik'al**, por Gerardo Can Pat

2. **Cantos del corazón**, por Gerardo Can Pat

3. **U tzikbalilo'ob Oukutzcab yéetel Maní**, por María Luisa Góngora Pacheco

4. **Cuentos de Oukutzcab y Maní**, por María Luisa Góngora Pacheco

5. **Tzikbalo'ob yo'olal ja'asaj óolo'ob, k'aak'as ba'alo'ob yéetel aluxo'ob**, por Andrés Tec Chi y otros autores

6. **Cuentos sobre las apariciones en el Mayab**, por Andrés Tec Chi y otros autores

7. **Felipe Carrillo Puerto, u kuxtal yéetel bix u k'a'ajsa'al tu kaajil Muxupip**, por Santiago Domínguez Aké

8. **La vida de Felipe Carrillo Puerto y su memoria en Muxupip**, por Santiago Domínguez Aké

9. **Jump'éel tzikbaal yo'olal u kaajil Molas**, por Leovigildo Tuyub Colli

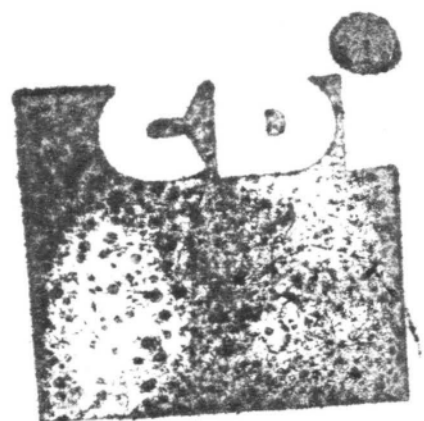
10. **Breve historia del pueblo de Molas**, por Leovigildo Tuyub Colli

11. **Le dzaak suuk u beeta'al wey yucataane'**, por Lucila Caballero Salas, Martha B. Yam Sosa y José Manuel Tec Tun

12. **Prácticas médicas mayas**, por Lucila Caballero Salas, Martha B. Yam Sosa y José Manuel Tec Tun

13. **Tzikbalo'ob suuk u beeta'alo'ob I**, por Irene Dzul y otros autores
14. **Cuentos mayas tradicionales**, por Irene Dzul y otros autores
15. **Tzikbalo'ob suuk u beeta'alo'ob II**, por Roberta Ek y otros autores
16. **Cuentos mayas de temas europeos**, por Roberta Ek y otros autores
17. **Jump'éeel tzikbaal yo'olal u ko'olebiilil Ti-bolón**, por Gerardo Can Pat
18. **La Virgen de la Candelaria**, por Gerardo Can Pat
19. **Ba'ax ku tukultiko'ob maya wiiniko'ob ku yuuchul**, Santiago Domínguez Aké, compilador
20. **Creencias, profecías y consejos mayas**, Santiago Domínguez Aké, compilador
21. **Baldzamo'ob I**, por Feliciano Sánchez Chan
22. **Teatro maya contemporáneo I**, por Feliciano Sánchez Chan
23. **Baldzamo'ob II**, por Feliciano Sánchez Chan
24. **Teatro maya contemporáneo II**, por Feliciano Sánchez Chan
25. **U Yum Santísima Kruuz Tuunil Xocén**, por Benito Aban y María Luisa Góngora Pacheco
26. **Yum Santísima Cruz Tun**, por Benito Aban y María Luisa Góngora Pacheco
27. **Jump'eel tzikbaal yo'olal u kaajil Kimbilá**, por Miguel May May
28. **Breve reseña de Kimbilá**, por Miguel May May

29. **U múuch'kabil ejiido'ob tu kaajil Muxupip**,
por Santiago Domínguez Aké
30. **La historia de la sociedad ejidal de Muxupip**,
por Santiago Domínguez Aké
31. **K'aayo'ob suuk u beeta'alo'ob**, por Gerardo
Can Pat, compilador
32. **Canciones mayas tradicionales**, por Gerardo
Can Pat, compilador
33. **Maya k'aayo'ob suuk bejla'abeono'be' I** ,
por Gerardo Can Pat, compilador
34. **La nueva canción maya I**, por Gerardo Can
Pat, compilador
35. **Maya K'aayo'ob Suuk Bejla'abeono'be' II**,
por Gerardo Can Pat, compilador
36. **La nueva canción maya II**, por Gerardo Can
Pat, compilador
37. **U Payalchi'ob j-meno'ob I**, por Carlos Mon-
temayor, compilador
38. **Rezos sacerdotales mayas**, tomo I, por Carlos
Montemayor, compilador
39. **U Payalchi'ob j-meno'ob II**, por Carlos Mon-
temayor, compilador
40. **Rezos sacerdotales mayas**, tomo II, por Carlos
Montemayor, compilador

Este libro se terminó de imprimir en el segundo semestre de 1993 en los talleres gráficos de Premià Editora de libros s.a., Enrique Sánchez 20, Tlahuapan, Puebla, México.
El tiraje fue de 2000 ejemplares más sobrantes para reposición.

Felipe Carrillo Puertoe', leti' le u Aj Poolil le Sosialismo wey Yucataan jóok' táanil ti' u láak'o'obo', leti' xane' juntúul ti' le nukucha máako'ob táakpajo'ob ti' le noj ba'atelil anchaj wey Mexicoe'. Le tu sen tzajil u yóol u tokil le masewáalo'ob tu k'ab le dzuulo'ob yéetel le meyajnik tu beelilo', le beet u náajaltik u dza'abal ti' jumpéel noj yaabilal tumen le masewáal kaajo'obo'. U tuukul yéetel u t'aano'ob le máak kiinsa'ab tu ja'abil 1924 tumen junmúuch' máako'ob tuukulo'ob je'ex leti'o', leyli' p'aatel ti' politikae', ti' le ka'ansaj ku dza'abal bejla'o' bey xan ti' le ba'axo'ob ku beeta'alo'obo'. Ti' le pik'ilju'un u dzíibtmaj Santiago Dominguez Aké yo'olal Felipe Carrillo Puertoe', ku t'aan yo'olal bix taalik u kuxtal yéetel bix u k'a'ajsa'al tumen le maya'obo'; tu'ux jach ku k'a'ajsa'ale' tu kaajil Muxupip, tu'ux ku beeta'al ja'abmanja'abe' u kalankimeenil kiinsa'abiko'.

Carlos Montemayor.

I 086 I57 N.7

Adq: 018199 Ej.2

Domínguez Aké, Santiago

Felipe Carrillo Puerto u kuxtal yetel bix u k

Adq: 018199
Ej.2

SEDESCO
SECRETARIA DE DESARROLLO